

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

Факультет філології й журналістики імені Михайла Стельмаха

Кафедра української мови

К В А Л І Ф І К А Ц І Й Н А Р О Б О Т А

на тему: **ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО БАГАТОЇ ОСОБИСТОСТІ
НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В СТАРШІЙ ЛАНЦІ**

Здобувачки 2 курсу, групи МУУЗ
Освітньої програми: Середня освіта.
Українська мова і література, англійська мова
Спеціальності: 014.01. Середня освіта.
Українська мова і література
Галузі знань: 01 Освіта / Педагогіка
Ступеня вищої освіти: магістр
Панченко Дарії Олегівни

Науковий керівник: Павлушенко О.А., канд.
філол. наук, доцент

Розширена шкала _____
Кількість балів _____ Оцінка ECTS _____

Голова екзаменаційної комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени екзаменаційної комісії: _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

(підпис) (ініціали, прізвище)

(підпис) (ініціали, прізвище)

Вінниця – 2024 р.

Анотація

Панченко Д. Формування духовно багатой особистості на уроках української мови в старшій ланці. Магістерська робота. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2024. 88 с.

Магістерська робота присвячена аналізу особливостей формування духовно багатой особистості засобами української мови у старшій школі. Напрями дослідження визначала низка взаємопов'язаних завдань: проаналізувати сучасні підходи до навчання української мови у старшій ланці в контексті завдань Нової української школи; окреслити поняття «духовно багата особистість» у науковому дискурсі; схарактеризувати психологічні особливості учнівської молоді старшого шкільного віку; дослідити лінгводидактичні засади формування духовно багатой особистості старшокласника; підібрати систему вправ і завдань для формування духовності учнів у класній і позакласній діяльності учителя-словесника.

У першому розділі роботи проаналізовано сучасні підходи до навчання української мови у старших класах в контексті завдань Нової української школи, окреслено поняття «духовно багата особистість» у науковій літературі, схарактеризовано психологічні особливості старшокласників, проаналізовано духовне становлення молоді в умовах війни. У другому розділі досліджено лінгводидактичні засади формування духовно багатой особистості старшокласника, підібрано систему вправ і завдань для формування духовності учнів у класній діяльності, запропоновано систему позакласних заходів та конспект виховного заходу, що націлений на формування відповідальності.

Українська мова як навчальна дисципліна відіграє ключову роль у формуванні духовно багатой, морально зрілої та соціально активної

особистості старшокласників, особливо в умовах національного відродження й викликів воєнного часу. Через використання особистісно-орієнтованого, компетентнісного підходів і різноманітного методичного інструментарію уроки української мови сприяють не лише розвитку компетентностей, а й становленню системи цінностей учнів. Інтеграція традиційних та інноваційних методів навчання, акцент на позаурочну роботу й духовно-моральне виховання забезпечують гармонійний розвиток особистості, необхідний для відбудови суспільства та збереження національної ідентичності.

Ключові слова: духовність, духовно багата особистість, духовний розвиток, мовна освіта, українська мова, старшокласники, цінності, класна і позакласна діяльність.

Abstracts

Panchenko D. Formation of a spiritually rich personality in Ukrainian language lessons in the high school. Diploma thesis. Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Vinnytsia, 2024. 88 c.

The master's thesis focuses on analyzing the features of forming a spiritually enriched personality through the study of the Ukrainian language in senior high school. The research directions were defined by several interrelated tasks: to analyze modern approaches to teaching Ukrainian in senior classes within the context of the goals of the New Ukrainian School; to outline the concept of a «spiritually enriched personality» in scientific discourse; to characterize the psychological features of senior high school students; to investigate the linguodidactic principles of forming a spiritually enriched personality in senior students; and to develop a system of exercises and tasks aimed at fostering students' spirituality in both classroom and extracurricular activities.

The first chapter analyzes contemporary approaches to teaching Ukrainian in senior high school in the context of the New Ukrainian School's objectives, outlines the concept of a «spiritually enriched personality» in academic literature, describes the psychological characteristics of senior high school students, and examines the spiritual development of youth in wartime conditions. The second chapter explores the linguodidactic foundations for forming a spiritually enriched personality in senior students, develops a system of exercises and tasks for fostering students' spirituality during classroom activities, and proposes a system of extracurricular activities, including a lesson plan for a value-oriented educational event aimed at cultivating responsibility.

The Ukrainian language, as an academic discipline, plays a key role in shaping a spiritually enriched, morally mature, and socially active personality in senior students, particularly in the context of national revival and the challenges of wartime. By employing learner-centered and competency-based approaches alongside diverse methodological tools, lessons in Ukrainian not only contribute to

the development of students' competencies but also to the formation of their value systems. The integration of traditional and innovative teaching methods, emphasis on extracurricular activities, and focus on spiritual and moral education ensure the holistic development of the individual, which is essential for rebuilding society and preserving national identity.

Keywords: spirituality, spiritually rich personality, spiritual development, language education, Ukrainian language, high school students, values, classroom and extracurricular activities.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО БАГАТОЇ ОСОБИСТОСТІ В СТАРШІЙ ШКОЛІ.....	11
1.1. Сучасні підходи до навчання української мови у старших класах в контексті завдань Нової української школи.....	11
1.2. Поняття «духовно багата особистість» у науковій літературі.....	18
1.3. Психологічні особливості старшокласників.....	28
1.4. Духовне становлення молоді в умовах війни.....	34
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО БАГАТОЇ ОСОБИСТОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ.....	37
2.1. Лінгводидактичні засади формування духовно багатої особистості учнів.....	37
2.2. Формування духовно багатої особистості на уроках української мови в старших класах.....	53
2.3. Формування духовно багатої особистості в позаурочній роботі.....	71
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	84

ВСТУП

Серед пріоритетів України найактуальнішими є збереження незалежності, захист національних інтересів та виховання високоморальних і духовно багатих громадян. Вирішення цих завдань неможливе без духовного відродження нації. Моральність і духовність мають стати консолідаційним началом, що об'єднає людей, адже саме вони є тією силою, що стимулює національне відродження України та забезпечує злагоду в соціумі.

Духовна культура народу є запорукою успішної розбудови української держави. Майбутнє української нації залежить від того, які духовні цінності відстоюватиме її молода генерація. Однак через тенденцію до зростання уваги суспільства до духовного начала особистості й спільноти та пріоритетності загальнолюдських цінностей становлення повноцінної юної особистості потребує все більшої і більшої уваги сім'ї й педагогів. Розв'язання цієї проблеми не можна уявити без залучення молоді до вивчення українсько мови як національної й державної.

Чинні шкільні програми з української мови акцентують увагу педагогів на необхідності формування у свідомості учнів системи цінностей. Потреба в духовному розвитку учнівської молоді неодноразово була акцентована в освітніх нормативно-правових документах: у Законі України «Про освіту» (1998.), «Концепції гуманітаризації загальної середньої освіти», «Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти». У межах реформ, що здійснювалися в освітній сфері, теж зверталася увага на це питання: «Національна доктрина розвитку освіти», «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року», нові Закони України «Про освіту» (2017), «Про повну загальну середню освіту» (2020), Концепція «Нова українська школа», «Концепція громадянської освіти та виховання в Україні», Стратегія національно-патріотичного виховання, затверджена Указом Президента України від 18 травня 2019 р. № 286.

Учні старших класів перебувають саме у тому віці, коли в них виробляється особиста система цінностей, яка багато в чому залежить від впливу зовнішніх факторів. Саме від ціннісних орієнтацій молоді залежить те, що відбуватиметься зі світом та соціумом у наступні десятиліття. Людина при досягненні 18-20 років зазвичай вже має систему базових цінностей, що визначають її вчинки та дії. Тому завдання школи – допомогти учням у формуванні їхньої духовної культури.

Українська лінгвокультура як одне з головних надбань української нації має надзвичайно високий потенціал у формуванні в молоді духовності. Виховна мета уроків української мови реалізується через широке застосування відповідного дидактичного матеріалу, текстів, матеріалів з народознавства, відео- та аудіоматеріалів тощо. Уроки, що побудовані методично правильно та наповнені пізнавальним дидактичним змістом, допоможуть старшокласникам відчувати свою національну належність, зберегти та розвинути національну культуру, поліпшать патріотичне виховання, призупинять поширення негативних явищ у молодіжному середовищі, прищеплять учням ціннісні орієнтири, притаманні високорозвиненому суспільству, виховують толерантність, чесність, почуття гідності та справедливості.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що питання духовного розвитку та формування духовної культури особистості постає особливо гостро сьогодні, коли українське суспільство веде екзистенційну боротьбу зі своїм одвічним ворогом, який прагне його повного знищення. Тому важливо звертати особливу увагу на формування духовної культури людини, яка буде керуватися як національними, так і загальнолюдськими гуманістичними цінностями.

Формування духовно багатой особистості є багатоплановим процесом, пов'язаним з іншими аспектами педагогічної діяльності. Вивчення відповідної вітчизняної і зарубіжної наукової літератури дає можливість скласти уявлення про моральний ідеал, гуманізм особи. Окреслену проблему

досліджували О. Кучерук, С. Максименко, Н. Спиця-Оріщенко, І. Опанасюк, М. Пентилюк, Т. Грубова, С. Караман, Н. Бондаренко, О. Овадюк, Л. Мар'яненко, С. Косянчук, З. Бакум, І. Кучеренко, Н. Голуб, С. Олійник, О. Антончук, В. Іваненко та ін.

Мета пропонованої роботи – дослідити формування духовно багатой особистості засобами української мови у старшій школі.

Меті підпорядковано такі дослідницькі **завдання**:

- 1) проаналізувати сучасні підходи до навчання української мови у старшій ланці в контексті завдань Нової української школи;
- 2) окреслити поняття «духовно багата особистість» у науковому дискурсі;
- 3) схарактеризувати психологічні особливості учнівської молоді старшого шкільного віку;
- 4) дослідити лінгводидактичні засади формування духовно багатой особистості старшокласника;
- 5) підібрати систему вправ і завдань для формування духовності учнів у класній і позакласній діяльності учителя-словесника.

Об'єкт дослідження – процес формування духовно багатой особистості старшокласника на уроках української мови, а **предмет** – методика формування духовності в учнівської молоді.

Науковий інструментарій дослідження має комплексний характер і охоплює такі методи: критичний аналіз наукової літератури, зіставлення, узагальнення, порівняння, метод аналізу та синтезу теоретичного матеріалу, семантичний метод з метою аналізу текстів та лексичних елементів. Основним методом є описовий з його універсальними прийомами спостереження, систематизації та інтерпретації.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що було зроблено ґрунтовний аналіз досвіду вітчизняних лінгводидактів у вихованні духовно багатой учнівської молоді на уроках української мови.

Практичне значення роботи: сформульовані в роботі ідеї можуть бути використані під час професійної підготовки майбутніх учителів, при читанні курсів із сучасної української літературної мови, практичної стилістики, культури мови, загального мовознавства та методики викладання української мови. Результати дослідження можуть бути застосовані до післядипломної освіти вчителів української мови.

Апробація результатів дослідження. Опубліковано статті «Формування духовно багатой особистості на уроках української мови в старшій ланці» (*Філологічні студії: збірник наукових праць студентів і магістрантів факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*. Випуск 22. Вінниця, 2024. С. 136-141), «Категорія “духовно багата особистість” в сучасному українському науковому дискурсі» (*XXXIV International scientific and practical conference «World Trends in the Development of Scientific Progress» (August 14-16, 2024). Varna, Bulgaria. International Scientific Unity*, 2024. С. 134-138).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, 2 розділів, висновків, списку використаної літератури, що нараховує 43 позиції. Загальний обсяг роботи становить 86 ст.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО БАГАТОЇ ОСОБИСТОСТІ В СТАРШІЙ ШКОЛІ

Національна самоідентифікація залежить від значення рідної мови для людини, від частоти її використання та поширення у різних сферах діяльності. Вільне володіння українською мовою забезпечує виховання сучасного інтелектуально й духовно розвиненого покоління громадян і громадянок нашої держави.

Сьогодні Україна переживає складний період, тому й дорослі, й діти змушені адаптуватися до нестабільних суспільних процесів. Духовні орієнтири та загальнолюдські цінності частково втрачають свою роль життєвих дороговказів, що робить формування духовного світу особистості особливо важливим.

1.1. Сучасні підходи до навчання української мови у старших класах в контексті завдань Нової української школи

В Україні діє система безперервної мовної освіти, що підтримується політикою країни, спрямованою на виховання компетентних носіїв державної мови. Громадяни незалежно від національності, віросповідання та сфери громадської і виробничої діяльності зобов'язані Конституцією України вивчати українську мову. Нині освітній простір організовано так, щоб відображати мовну політику, яка сприяє зміцненню позицій державної мови, а також відкриває нові можливості для розвитку інших мов, зважаючи на специфіку актуальної мовної ситуації у світі [13, с. 26].

Один з ключових складників оновлення української освіти – це закон «Про освіту», прийнятий Верховною Радою України у вересні 2017 року. Відповідно до нього «метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для

успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» [5, с. 1].

Важливим кроком у державній політиці стала реформа «Нова українська школа». Метою повної загальної середньої освіти в реформі визначено «різнобічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності» [20, с. 5]. Пілотні класи НУШ розпочнуть функціонування за програмою 10 класу в 2027-2028 н.р., але позитивна динаміка змін вже відчутна для здобувачів освіти.

Навчальна дисципліна «Українська мова» є засобом розвитку та соціалізації здобувачів освіти, їхнього становлення як особистості та громадянина України. Як зазначено у навчальній програмі з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання 10-11 (рівень стандарту), «здобуті у процесі навчання української мови знання, набуті вміння й навички мають бути опорою, яка дасть учням змогу реалізувати себе в житті, стати носіями культури свого народу, ініціаторами відновлення й збереження найкращих культурних традицій свого народу» [28, с. 2].

У програмі також визначено такі завдання вивчення української мови в 10-11 класах:

- 1) «формування ціннісного ставлення до української мови як державної мови України;
- 2) формування предметної і ключових компетентностей;

- 3) формування духовного світу учнів, цілісних світоглядних уявлень, системи загальнолюдських, національних, особистісних ціннісних орієнтирів;
- 4) навчання засобами мови пізнавати світ, облаштовувати гармонійне співіснування в ньому, зберігати й передавати культурні набутки, виражати емоції й почуття, розв'язувати життєві проблеми;
- 5) формування мовленнєвої культури, раціональної мовленнєвої поведінки;
- 6) розвиток логічного і критичного мислення, творчої уяви;
- 7) формування мовного смаку, мовного чуття і мовної стійкості, сприяння усвідомленню краси й естетики української мови».

У програмі зазначено, що мета української мови як шкільної дисципліни – «формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості».

Розглянемо термінологічну сутність поняття «підхід». У науці підхід до навчання розглядають як фундаментальну категорію, що визначає стратегію вивчення мови та вибір методів навчання для реалізації цієї стратегії. Поняття «підхід» визначають як вищий щабель в ієрархії лінгвістичних і дидактичних категорій, що об'єднує поняття інших категорій [23, с. 56].

Лінгводидактична категорія «підхід до навчання мови» у чинних програмах і працях дослідників (О. Горошкіна, Л. Мацько, С. Караман, Т. Симоненко, М. Пентилюк, Н. Голуб, Г. Дідук-Ступ'як, З. Бакум, Є. Пасов, Л. Мамчур, О. Божко, С. Омельчук, А. Нікітіна, Г. Шелехова, Л. Паламар та ін.) тлумачиться як «перспективний погляд з певною навчально-виховною метою [18, с. 117].

У дослідженні С. Омельчука визначено, що підхід до навчання мови – «це методологічна категорія лінгводидактики, що позначає складне багатовимірне явище, структурними компонентами якого є принципи, технології, методи, прийоми, засоби та форми навчання і якому властиві концептуальність, процесуальність, системність, керованість і дієвість» [21, с. 36]. Науковиця Л. Рускуліс, розглядає підхід як «інтегративно-системну

архітектоніку лінгвістичної теорії, лінгводидактики, здобуття практичних навичок й основ наукової діяльності, що базуються на принципах, методах, прийомах, засобах і формах навчання відповідно до конкретних освітніх цілей» [29, с. 184].

Дослідниці М. Пентилюк, Т. Окуневич та С. Мунтян у своїй статті підходом до навчання називають «теорію і практику освітнього процесу, який включає методичну систему закономірностей, принципів, методів, прийомів, засобів і форм навчання, забезпечує виконання основних цілей цього процесу і сприяє підготовці комунікативно і професійно компетентного вчителя-словесника» [24, с. 44]. Зазначимо, що дефініцій поняття «підхід до навчання мови» є значно більше (І. Дроздова, В. Загороднова, Л. Мацько, О. Семенов й ін.), проте проаналізовані тлумачення допомагають нам повною мірою окреслити досліджувану лінгводидактичну категорію для подальшого аналізу.

Наразі в мовній освіті можемо спостерігати широкий спектр підходів до навчання мови (лінгводидактика послуговується понад 40 видами різних підходів). Державний стандарт базової та повної середньої освіти ґрунтується на компетентнісному, особистісно орієнтованому та діяльнісному підходах. У навчальній програмі для 10-11 класів (рівень стандарт) ключовими підходами сучасної освіти визначено особистісно-орієнтований, діяльнісний і компетентнісний, де основним є останній.

Одним з найбільш досліджених підходів в українській методиці навчання є особистісно-орієнтований підхід, який фіксує «спрямованість навчально-виховного процесу на взаємодію і плідний розвиток особистості педагога та його учнів на основі рівності у спілкуванні та партнерстві» та націлений на формування і розвиток мовної особистості учнів [10, с. 21]. Як зазначено у «Словнику-довіднику з української лінгводидактики», особисто-орієнтований підхід – це «послідовне ставлення педагога до учня як до особистості, самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку та суб'єкта виховної взаємодії» [32, с. 178]. Цей підхід передбачає врахування

вікових, психологічних, професійних інтересів та можливостей здобувачів освіти, здійснення опори на принципи диференціації, індивідуалізації та гуманізації навчання [23, с. 76].

Дослідниці І. Кучеренко та М. Пентилюк зауважують, що цей підхід враховує індивідуальні якості учнів, розвиток їхніх компетентностей та реалізується у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії всіх учасників навчання у таких позиціях – «педагог – учень», «педагог – учні», «учень – учень» тощо. За умови використання особистісно-орієнтованого підходу навчання спрямоване на розвиток активності, творчості, відповідальності, самостійності учнів, створення умов для побудови власного освітнього простору, становлення духовних та інтелектуальних характеристик учня, утвердження цінності емоційного і духовного благополуччя, позитивного ставлення до світу тощо [16, с. 18].

Як стверджує науковиця Н. Голуб, діяльнісний підхід передбачає «спрямування навчально-виховного процесу на оволодіння різними видами діяльності, у процесі якої учні здобувають знання, набувають діяльнісного досвіду, формують навички взаємодії зі світом, суспільством, іншими людьми». Мета цього підходу – сприяти тому, щоб учні стали активними суб'єктами своєї діяльності: вміли ставити цілі, вирішувати завдання, нести відповідальність за результати та організовувати різноманітні види діяльності. Це дозволить їм створювати власний навчальний простір і досягати бажаних результатів [7, с. 12].

Діяльнісний підхід передбачає те, що для кожного учня буде забезпечено самостійну творчу діяльність, щоб навчити розумових дій. Звернення до цього підходу в сучасній освіті цілком вмотивоване, адже діяльність стимулює розвиток здібностей здобувачів освіти. У процесі діяльності школярів здобувають знання і вміння, формують навички ефективної взаємодії людини зі світом і соціумом. Н. Голуб зазначає, що діяльнісне навчання в контексті вивчення української мови – це

«усвідомлення того, як конкретні знання про мову «вмуровані» в конкретну діяльність мовця» [7, с. 13].

Якщо діяльнісний підхід націлений на організацію процесу навчання, то компетентнісний спрямований на досягнення певних результатів, тобто набуття компетентностей, що формуються у процесі діяльності. Зв'язок між підходами очевидний: оволодіння компетентностями потребує різних видів діяльності [7, с. 14].

Наразі в системі української освіти компетентнісний підхід є однією з ключових парадигм. У «Словнику-довіднику з української лінгводидактики» знаходимо таке пояснення: «компетентнісний підхід – своєрідний орієнтир, що спрямовує професійну діяльність учителя на виконання головної мети мовної освіти – виховання мовної особистості, яка володіє системою знань, комунікативних умінь і навичок, що забезпечить їй високий рівень спілкування в різних життєвих ситуаціях» [32, с. 113].

В основі цього підходу лежить ідея про те, що школа має не просто передавати знання учням, а формувати і розвивати учнівські компетентності, які будуть забезпечувати їм успішне становлення у суспільстві. Варто зазначити, що Міжнародна комісія Ради Європи поняття «компетентність» пояснює як сукупність кваліфікаційних умінь, які забезпечують здатність особистості розуміти та задовольняти як індивідуальні, так і соціальні потреби [36, с. 19].

Як стверджує О. Сова, «компетентнісний підхід зміщує акценти з процесу накопичення знань, умінь і навичок у площину формування здатності застосовувати їх творчо й діяти практично» [33, с. 52].

Компетентнісний підхід передбачає формування в учнів 10 головних компетентностей: спілкування державною мовою; спілкування іноземними мовами; математична компетентність; компетентності в природничих науках і технологіях; інформаційно-цифрова компетентність; уміння вчитися впродовж життя; соціальні та громадянські компетентності; підприємливість;

загальнокультурна грамотність; екологічна грамотність і здорове життя [14, с. 91].

У навчальній програмі з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання 10-11 (рівень стандарту) також здійснено поділ на чотири змістові лінії. Мовна змістова лінії включає перелік питань, які є обов'язковими для засвоєння теорії мови. Мета цієї лінії – формування в учнів системних знань про мову і життєво важливих умінь. Мовленнєва змістова лінія зорієнтована на забезпечення цілеспрямованого і системного формування вмінь та навичок компетентного мовця, що є базовими для предметної та міжпредметної компетентностей. Соціокультурна змістова лінія орієнтується на моральне, патріотичне, екологічне виховання учнів, формування їхнього світогляду та становленню духовно багатой мовної особистості, що є соціально активним і свідомим громадянином України. Діяльнісна змістова лінія предмету зумовлена метапредметним характером знань, тому постає необхідність їх відпрацювання із залученням різних видів діяльності, що допомагатимуть учням набувати суб'єктного досвіду та опановувати різні стратегії мовленнєвої діяльності [9, с. 55].

У 9-му класі учні завершують вивчення всіх розділів української мови, тому мовна лінія у старших класах має переважно узагальнювальний характер. Навчальний матеріал згруповано за нормами сучасної української літературної мови, оволодіння якими важливе для кожної освіченої людини. Як зазначено у навчальній програмі з української мови для 10-11 класів, «під час вивчення мовних тем учитель має акцентувати не на розпізнаванні, класифікуванні мовних явищ, не на мовних розборах, а на правилах використання мовних одиниць усіх рівнів в усному мовленні й на письмі, зокрема приділяти увагу труднощам слововжитку, складним випадкам правопису, нормам узгодження мовних одиниць, культурі слова тощо» [28, с. 5].

Отже, сучасне вивчення української мови у старшій ланці базується на трьох ключових підходах – особистісно-орієнтованому, діяльнісному та

компетентнісному. Навчання учнів 10-11 класів передбачає зосередження уваги на виявленні та розвитку інтересів і здібностей старшокласників, формуванні здатності до роботи в колективі й індивідуально, розвиткові вмінь ставити цілі й працювати над їхньою реалізацією, розбудові системи цінностей та духовному становленні особистості.

1.2. Поняття «духовно багата особистість» у науковій літературі

Як зазначає український психолог С. Максименко, «особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ» [18, с. 11]. Особистісність природи людської психіки означає, що будь-який психічний процес має дуже складну структуру, свої закономірності та особливості, але водночас відображає цілісність особистості.

Психологи виокремлюють такі ключові ознаки особистості:

1) цілісність. Особистість складається з окремих психічних явищ, але водночас не є просто сумою цих явищ. Жодна частина ніколи не існує окремо й самостійно, а є носієм і відображенням особистості в цілому. Людина живе, розвивається і формується тільки як ціле. Відтак, цілісність особистості охоплює всі структурні та динамічні прояви людського життя. Вона визначається інтегральною єдністю трьох витоків людського існування – біологічного, соціального і духовного;

2) унікальність (індивідуальна неповторність). Ця риса особистості зумовлена двома аспектами: своєрідністю взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного) та постійним саморозвитком, що змінює індивідуальний візерунок особистісних виявів;

3) активність. Особистість вирізняється тим, що, поряд із реактивною поведінкою, тобто такою, що спричинена подразненням, переважає активна поведінка, тобто така, що спричинена власними усвідомленими цілями і мотивами;

4) здатність до вираження власного внутрішнього змісту. С. Максименко зазначає, що «виражаюча активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, в якому вона зустрічається із соціальною дійсністю» [18, с. 13];

5) незавершеність, відкритість. Попри постійний рух до самовдосконалення, особистість залишається незавершеною і відкритою для нових змін. Науковець С. Максименко стверджує, що «недосконалість – важливий параметр особистості, притаманний їй як на початку життєвого шляху, так і на його завершальному етапі». Навіть духовність, яка відпочатково зумовлює особистість як можливість, протягом життя зміцнюється й розвивається, роблячи людину дійсно до кінця незбагненною і нескінченною у своєму становленні;

6) саморозвиток і саморегуляція. Ці механізми не залежать від бажання людини, а суть їхньої роботи полягає в забезпеченні психологічного комфорту і стабільності внутрішнього світу людини [18, с. 14].

Наразі Україна переживає національне відродження, що загострило проблему духовного розвитку і формування духовно багатой особистості. Виховання дітей і молоді, формування в них системи цінностей і духовних пріоритетів є головним завданням закладів освіти, а впровадження системи духовно-морального виховання, що базується на загальнолюдських і національних цінностях, є важливим соціальним замовленням держави.

Зважаючи на це все, навчальні заклади різних рівнів повинні взяти на себе виховання людей, що зможуть протистояти економічним труднощам, духовному занепаду, моральному та фізичному виснаженню. Формування цілісної особистості, підготовка молоді до праці, сімейного життя та виконання громадських обов'язків неможливі без загальнолюдських, вищих ціннісних орієнтирів і розвиненої духовної культури [43, с. 284].

Поняття «духовність» завжди посідало важливе місце у філософії. Воно відіграло важливу роль у вирішенні таких ключових екзистенційних питань, як людина, її місце і призначення у світі, сенс її існування, культура і

суспільне життя. Філософи Платон, Арістотель, П. Юркевич і Г. Сковорода вважали, що поняття «духовність» походить від слова «дух», що означає рухливе повітря, носій життя.

Уже в найдавніші часи сформувалися певні уявлення про духовність. Однак це поняття ще не було відокремлене від тілесної суті. Платон першим відокремив фізичне від духовного, вважаючи, що «духовність – це специфічна людська властивість, а тілесне – це нижче, те, що закладене природою людині» [43, с. 284]. Арістотель також розділяв ці поняття, але вважав тілесне і духовне однаково необхідними. Інший підхід запропонувало християнство, де духовність притаманна людині розумній і відрізняє її від тваринного царства, уподібнюючи Богові.

В «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренка вказано, що духовність – це «індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби жити, діяти для інших» [8, с. 106]. Як зазначає С. Щербина, «духовність – це одухотвореність, ідеальні, релігійні, моральні аспекти світорозуміння, тоді як бездуховність – відсутність високих цивільних, культурно-моральних якостей, естетичних потреб, переважання суто біологічних інстинктів». Причини бездуховності та духовності приховані в сімейному та суспільному вихованні, системі ціннісних орієнтацій особистості, економічній, політичній та культурній ситуації в країні. Якщо бездуховність набуде значного поширення, а люди стануть байдужими до таких понять, як честь, совість і особиста гідність, то в такого народу не буде шансів посісти гідне місце у світі [43, с. 285].

Дослідниця Г. Шевченко стверджує, що «духовність – це, насамперед, найвища моральна культура особистості, яка реалізується у творчій діяльності, в культурі вчинку, доброчесній поведінці та забезпечує гуманну атмосферу життя і суспільства». Духовність – це властивість високорозвиненої людської свідомості, сутність якої виявляється в турботі про загальне благо, прагненні до творчого самовираження, утвердженні

вищих моральних принципів і краси в усьому – в образі людини, поведінці, вчинках, мистецтві, побуті, родинних стосунках, культурі спілкування, гуманізмі, співчутті, терпимості, щедрості, безкорисливості, великодушності, працелюбності, відповідальності, чесності, самоконтролі, любові до ближнього і всього світу [41, с. 10].

Духовність – це сукупність якостей людини, що відрізняють її від тваринного світу. Вона стає результатом витворення гармонії між людською душею і буттям, мікрокосмом і макрокосмом, прагненням особистості до високоморальної поведінки в сім'ї, суспільстві, державі, світі відповідно до загальнолюдських і національних цінностей та ідеалів. Ця категорія психіки людини відображає характер світогляду, світосприйняття та світовідношення особистості.

Духовність відіграє важливу роль у взаємодії людей і націлює їх на служіння не тільки собі, а іншим, керуючись законами милосердя і співчуття, краси і моральної культури. Кожна людина протягом свого життя проходить складний шлях духовного зростання і саморозвитку, творення внутрішнього світу відповідно до законів добра і краси [41, с. 11].

У структурі духовності виокремлюють такі компоненти:

- 1) потребово-ціннісний, що включає в себе духовні потреби та духовні ціннісні орієнтації;
- 2) пізнавально-інтелектуальний, який представлений глибиною, спостережливістю, допитливістю, самостійністю, критичністю мислення;
- 3) вольовий, що містить цілеспрямованість, наполегливість, самовладання, саморегуляція;
- 4) вчинко-діяльнісний, що передбачає духовний саморозвиток й виявляється в духовній діяльності та духовних вчинках;
- 5) почуттєво-емоційний, що проявляється в розвитку емоційної сфери людської психіки, здатності переживати різноманітні емоції та почуття, а також у розвитку духовних станів;

6) гуманістичний, що означає ставлення людини до будь-якої форми життя як вищої цінності, повагу до внутрішнього світу іншої людини, втілення у взаємини з людьми добра, краси, любові, бережливе ставлення до духовності;

7) естетичний, що прослідковується у прагненні людини до краси, гармонії, досконалості, у бажанні сприймати та створювати красу, здійснювати естетичну діяльність.

Ці компоненти духовності стають психологічним орієнтирами під час виховання, тому їхнє цілеспрямоване формування – одне з ключових завдань духовного розвитку старшокласників [43, с. 285-286].

Усі елементи духовності українського народу становлять основні національні цінності, які є ключовими в освіті і вихованні. До них належать рідна мова, історія, традиції національної культури, народна мораль, національна ідеологія, свідомість і самосвідомість. Формування духовності у старшокласників – це виховання високих моральних запитів, переконань, орієнтацій, що сприяють соціальній активності особистості, формуванню моральної спрямованості психічної діяльності, моральності мотивації, інтересів, поглядів, думок і переконань.

Як зазначає академік І. Бек, «цілі і наміри духовно зрілої особистості вкорінені в систему надіндивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію організації її життєдіяльності» [2, с. 23].

А. Фасоля та О. Шкіренко виокремлюють такі особистісні цінності:

1) «індивідуальні (правильне професійне самовизначення, самовдосконалення, самореалізація, різноманітні задоволення, особиста безпека, впливовість, бажання мати владу);

2) сімейні (вірність, єдність сімейного кола, сімейний добробут, позитивне вирішення сімейних проблем);

3) соціальні (прагнення до національної єдності, добробуту країни, соціальна справедливість, порядок у державі, патріотизм, свобода, рівність, порозуміння між громадянами);

4) загальнолюдські (збереження миру на планеті, милосердя та доброзичливість, потяг до естетики, культури, мистецтва, гармонія з природою, навколишнім середовищем);

5) абсолютні (єдність з усім організмом Всесвіту, пошук істини, віра в Бога, високоморальна поведінка, уміння визнавати свою провину та вибачати іншим, любов, вірність, потреба служити людям та правді)» [43, с. 286].

Усі ці цінності утворюють ієрархічно-системну будову. Ця ієрархічна система особистісних цінностей репрезентує загальні особистісні цінності особистості, до яких входять духовні цінності: загальнолюдські (духовно-моральні) й абсолютні, вищі та вічні цінності.

Виховання духовності людини розуміють як процес наслідування етичних законів, заняття творчою та мистецькою діяльністю, вивчення надбань вітчизняної та світової культур, що є за суттю творенням особистості. Самовиховання починається з прагнення людини до самовдосконалення і самоствердження в усіх видах діяльності.

Духовний розвиток особистості – це процес долучення особистості до духовної культури суспільства і засвоєння загальнолюдських, соціокультурних, національних цінностей та досвіду людства в ході духовно-практичної діяльності та самостійного творчого розвитку кожної людини.

Вітчизняна дослідниця Ж. Юзвак визначає такі основні характеристики духовно розвиненої особистості:

- 1) наявність активної потреби у пізнанні світу та себе, реалізація цієї потреби в пізнавальній діяльності;
- 2) прагнення сприймати та створювати красу;
- 3) ставлення до життя як до вищої цінності, усвідомлення єдності себе та Всесвіту, екологоохоронний тип поведінки;
- 4) позитивні якісні зміни в системі ціннісних орієнтацій;

5) незалежність від негативних впливів соціального оточення завдяки вмінню розрізняти зло і добро, духовне і бездуховне, «вгамовувати» прояви зла в собі;

6) невисокий рівень внутрішньої конфліктності, тобто особистість може подолати суперечності між думками та почуттями, бажаннями й необхідністю, любов'ю та неприязню;

7) прагнення до самовдосконалення, що стає можливим за умови здатності до самокритики;

8) бажання до послідовного духовного саморозвитку та вміння його втілювати;

9) позитивно-емоційне дійове ставлення до життя і внутрішнього світу іншої людини, що наповнюється духовним змістом у міру того, як людина усвідомлює: немає чужого чи свого, а лише єдність я – ти – він – вони.

Якщо особистість постійно прагне до самопізнання і самовдосконалення, її мета життя – саморозвиток і допомога нужденним, піклування про буття і всіх живих істот, то така людина має високий рівень свідомості та розвинену духовну культуру.

Дослідник П. Щербань зазначає, що духовна культура особистості – «це система інтелектуального, морального, художньо-естетичного та емоційно-чуттєвого розвитку особистості» [43, с. 25]. Відомий педагог В. Сухомлинський вважав, що «духовна культура – це формування свідомості, політичне й культурне життя народу, уклад життя сім'ї, народу, нації» [37, с. 304]. Науковиця С. Щербина стверджує, що духовна культура – це «сукупність нематеріальних елементів, таких як: норми поведінки, моральність, цінності, ритуали, символи, знання, міфи, ідеї, звичаї, традиції, мова» [43, с. 288]. Науковців Л. Скуратівський та А. Фасоля духовну культуру особистості тлумачать як систему уявлень і переконань, які реалізуються у ставленні до себе, інших людей і навколишнього світу.

Психолог П. Щербань виокремлював такі компоненти духовної культури особистості:

- 1) інтелектуальна культура (знання, мислення);
- 2) моральна культура (честь, гідність, культура почуттів, статеві культура);
- 3) культура спілкування (здібності до комунікації, духовні запити, культура мови);
- 4) національна культура та національна самосвідомість;
- 5) художньо-етична культура;
- 6) християнська морально-етична культура, релігійні заповіді і традиції;
- 7) родинно-побутова культура;
- 8) політична, правова культура, екологічна культура особистості [43, с. 288].

На теперішньому етапі розвитку цивілізації адекватне функціонування людства не можливе без формування духовно багатой особистості – людини, що має високу моральну культуру, турбується про загальне благо, прагне самореалізації та самопізнання. В образі такою особистості утверджуються такі моральні чесноти, як доброчесність, справедливість, гуманність, щирість, співчуття, толерантність, безкорисливість тощо. Духовно багата особистість прагне високоморальної поведінки у сім'ї, суспільстві та державі та примножує надбання людства.

Сучасна освіта відіграє ключову роль у формуванні духовності в старшокласників. Головна мета у вихованні духовно багатой особистості «полягає у створенні та забезпеченні впродовж усього життя умов формування духовної культури як форми регуляції взаємодії людини з навколишнім світом» [43, с. 288]. Духовний розвиток особистості є основним напрямом виховання в освіті, адже виховання духовності означає створення у людини гуманістичної системи цінностей.

Сам зміст освіти зараз має гуманістичну спрямованість, що сприяє духовному розвитку і стає імпульсом для подальшого духовного зростання, самовиховання і самовдосконалення школярів. Навчання старшокласників спрямоване на досягнення оптимальної самореалізації учнів відповідно до

їхніх потреб, інтересів, нахилів та здібностей. Однією з головних складових цього процесу є самореалізація у сфері духовного життя особистості та сфері задоволення її духовних потреб.

Науковиця Г. Шевченко стверджує, що сучасна освіта повинна:

- 1) «відповідати духовним потребам людини;
- 2) сприяти виробленню особистої філософії і власної системи цінностей людини;
- 3) виховувати смак до літератури, музики і мистецтв;
- 4) вирощувати здатність аналізувати проблеми і приходити до розумних рішень;
- 5) стати фундаментальною основою створення сучасної демократичної держави, заснованої на етичних принципах, цілях удосконалення;
- 6) бути безперервним процесом від народження до смерті, призначення якого не стільки в тому, що здобувається знання, скільки в розширенні свідомості;
- 7) забезпечити жорстку реалізацію екологічного імперативу в житті суспільства;
- 8) стати безперервним процесом навчання тому, як погоджувати між собою споживацькі і вищі духовні устремління людини;
- 9) виховувати інформаційно-культурну особистість, здатну протистояти руйнівній інформації у всіх її формах;
- 10) перемістити свою увагу з функції передачі знань, культу знань на виховання домінуючих загальнолюдських цінностей: пошани до життя у всьому його різноманітті; співпраці, цінності сім'ї і відповідальності людей одне за одного, за природу, за світ у цілому, гармонії відносин» [41, с. 9].

Тобто освіта має утверджувати духовно-моральні відносини у соціумі, формувати людину з гуманістичним світоглядом і здібностями до творчої праці.

До основних методів формування духовно багатой особистості належать:

1) пояснювально-ілюстративні (бесіда, пояснення, художня розповідь, опис, відповіді на запитання) – учитель організовує сприймання та усвідомлення учнями інформації, а учні здійснюють безпосереднє сприймання;

2) репродуктивні (завдання духовного змісту, варіативні завдання) – учні виконують завдання, у процесі якого вони здобувають уміння застосовувати знання за зразком;

3) методи проблемного пошуку (пояснення, спостереження, бесіда) – учитель формує проблему й вирішує її, поки учні слідкують за ходом творчого пошуку;

4) частково-пошукові (ребуси, вікторини, цікаві вправи) – учні поетапно вирішують завдання під керівництвом учителя [43, с. 289].

У ході формування духовності у юнацької молоді вчитель має здійснювати виховний вплив за допомогою вказівки, попередження, переконання, поради, вимоги, похвали, оцінки, погрози, мотивацію. Для формування духовно багатой особистості у старшій школі також варто все частіше застосовувати активні форми і методи, наприклад, рольові ігри, методи аналізу соціальних ситуацій морально-етичного характеру, ігри-драматизації та ін. Ці підходи надають старшокласникам можливість ставити себе в ситуації морального вибору і пошуку, що позитивно впливає на виховання духовності.

Процес навчання і виховання має зазвичай репродуктивний характер, а особистість успішно розвивається тільки у творчій самодіяльності. Саме тому сучасні вчителі для продуктивного формування духовності в учнів середньої та старшої ланки потрібно мати такі якості:

- 1) довіра і відкритість у спілкуванні;
- 2) здатність створювати позитивну емоційну атмосферу і щиро радіти пізнавальним успіхам учня;
- 3) надання допомоги учням в усвідомленні власних інтелектуальних можливостей;

- 4) вміння запевнити учнів у можливості високих творчих досягнень;
- 5) сприйняття й усвідомлення вчителями власних та учнівських соціальних цінностей;
- 6) поєднання розвитку інтересу учнів до навчання зі сферою емоційних потреб молоді шкільного віку тощо [43, с. 290].

Отже, формування духовно багатой особистості є одним з ключових завдань освіти. Сьогодні Україна потребує потужного потенціалу високоморальної молоді, яка зможе принести реальну користь своїй країні. Сучасні зміни в різних сферах життя тісно пов'язані з духовною культурою та ціннісними орієнтаціями кожної особистості. Опанування людським досвідом, загальнолюдськими та абсолютними цінностями є надійним шляхом до розвитку духовності. Важливу роль у моральному вихованні старшокласників відіграє українська мова, яка допомагає молоді засвоїти моральні норми та сформувати правильні ціннісні орієнтири.

1.3. Психологічні особливості старшокласників

Період життя людини від 14-15 до 25 років психологи визначають як юність, яку поділяють на ранню та пізню. Рання юність охоплює період від 14-15 до 18 років. Саме на цей час припадає навчання у старшій ланці школи.

Психологічні теорії наголошують, що юнацький вік – це особливий етап у розвитку внутрішнього світу і самосвідомості. Згідно з психоаналітичною теорією, у період юнацтва відбувається бурхливий психосексуальний розвиток. Соціологічний підхід відзначається спробами виявити зовнішні детермінанти юнацького періоду з погляду суспільства та його інтересів розвитку. У цьому сенсі юнацький вік – це етап соціалізації, перехід від залежного дитинства до незалежного дорослого життя, формування соціальних ролей і цінностей.

Труднощі юнацького віку зумовлені відмінностями в часі досягнення біологічної зрілості і соціальної зрілості. У технологічно розвинених

сучасних суспільствах біологічна зрілість передує соціальній через довгий і дедалі більший термін навчання в школі.

Більшість хлопців і дівчат у цьому віці вже досягли статевої зрілості. Загальне фізичне дорослішання практично завершене. У старших класах школи фізичний розвиток сповільнюється, більшою мірою у дівчат, але юнаки поступово «наздоганяють». Фізичний ріст дівчаток триває в основному до 16-17 років, а хлопчиків – до 17-18 років.

Соціальна ситуація розвитку визначається підготовкою старшокласника до вступу в самостійне життя, що полягає у виборі професії та визначенні подальшого життєвого шляху. Найактуальнішою особистісною проблемою для старшокласників є вибір життєвого шляху, що дасть їм змогу в майбутньому повноцінно проявити себе на роботі, у суспільному житті та вдома.

Провідною діяльністю у старшокласників є навчально-професійна діяльність. У ранній юності центральним новоутворенням є «готовність старшокласника до життєвого самовизначення, осередком якого є професійний вибір» [11, с. 387-388]. У цей період формується індивідуальний стиль розумової діяльності на основі типу вищої нервової діяльності, пізнавальних інтересів, досвіду та особистісних якостей. У процесі навчання важливо враховувати це новоутворення при здійсненні індивідуального підходу до старшокласників [31, с. 231].

У старшокласників сповільнюється темп психічного розвитку, але його якість у той самий час ускладнюється, формується світогляд як система поглядів на дійсність. Нервова система вдосконалюється, стає стабільнішою та витривалішою. Гальмівні процеси врівноважені з процесами збудження.

Сприймання у старшокласників стає складним інтелектуальним процесом. Як зазначає Т. Дуткевич, «диференціація та інтеграція сприйняття серед інших пізнавальних процесів досягла високого рівня завдяки опорі на попередній досвід, наявні знання та розумові здібності» [11, с. 389]. Організовані перцептивні дії у юнацтві набувають спрямування як на

зовнішні об'єкти, так і на внутрішній світ. Надалі самоспостереження стає базисом для рефлексії молодшої людини [31, с. 233].

Можливості уваги у старшокласників зростають і повною мірою проявляються за умови глибокого пізнавального інтересу до об'єкта пізнання. Показники уваги залежать від мотивів пізнавальної діяльності і зазвичай не є стабільними [11, с. 390]. Навчальні та практичні заняття для старшокласників сприяють розвитку уваги. Інтенсивно розвивається здатність до тривалого зосередження, подолання подразників та перемикання уваги. Залежно від інтересів юнаків виявляється вибірковість уваги. За умови їх наявності вона перетворюється на післядовільну, збільшуючи продуктивність засвоєння матеріалу [31, с. 234].

У старшокласників пам'ять вдосконалюється під впливом розвитку волі та мислення. Довільна пам'ять починає випереджати мимовільну, а якість запам'ятовування залежить від вольових здібностей та володіння прийомами розумової обробки матеріалу [11, с. 391]. Розвиток мнемонічних якостей у юнацькому віці виявляється у зростанні продуктивності у запам'ятовуванні абстрактного матеріалу. Важливим складником прогресу є спеціалізація пам'яті відповідно до провідних інтересів і професійної спрямованості старшокласників, їхнє прагнення оволодіти і керувати своєю пам'яттю [31, с. 234].

Мислення старшокласників розвивається в процесі складної навчальної діяльності, що забезпечує засвоєння ними наукових знань як основи світогляду особистості. Зростає роль логічних міркувань та отримання правильних умовиводів.

У мисленні старшокласників можна виокремити такі властивості:

1) систематичність – учні можуть цілеспрямовано шукати зв'язки між своїми знаннями, причини тих чи тих фактів, подій;

2) рефлексивність – старшокласники свідомо використовують мислення для пошуку відповідей на питання, варіативність, гіпотетичність, гнучкість мислення;

3) світоглядна орієнтація, теоретизування, творення абстрактних теорій, прихильність до філософських роздумів;

4) дослідницька спрямованість мислення – учні намагаються самостійно дійти до суті питань, що їх цікавлять, пояснити їх. Вони беруть на себе роль ученого або дослідника і відтворюють процес наукового дослідження;

5) обмеженість мислення пов'язана з відсутністю системи та методу. Це особливо посилюється при виникненні помилок у мисленні, при отриманні помилкових результатів, які старшокласник не в змозі подолати [11, с. 392];

6) інтроспективність мислення досягається завдяки вмінню простежувати й аналізувати перебіг власних думок;

7) логічність мислення виступає як опора на докази;

8) абстрактність виявляється у використанні понять;

9) економічність та продуктивність спирається на контроль процесів мислення, їх скорочення [31, с. 235].

У міру розвитку мислення й оволодіння всіма системами (переважно лексикою та синтаксисом) рідної мови у старшокласників мовлення стає складнішим за змістом і формою. Учні мають досить високий рівень володіння всіма видами мовлення (діалогічним і монологічним, усним і писемним, зовнішнім і внутрішнім). Це дає їм змогу точно висловлювати свої думки та почуття. Відбувається перехід від розгорнутого до скороченого внутрішнього мовлення, останнє стає формою існування мисленнєвих дій [11, с. 394].

Збагачення інтелекту яскраво виявляється в роботі уяви старшокласників. Цей період загалом сприятливий для розвитку уяви, оскільки формування планів на майбутнє життя конкретизується у мріях. Фантазії, пов'язані з баченням себе в майбутньому, спонукають молодих людей до реальних дій і є одним із чинників саморегуляції. Під час навчання у юнацькому віці розвивається репродуктивна та творча уява, які яскраво проявляються в навчальній, дослідницькій, художній та інших видах

діяльності. Старшокласники набагато більшою мірою, ніж підлітки, здатні критично поглянути на свою уяву і співвіднести свої мрії з реальністю [31, с. 236].

Емоційна сфера старшокласників складна і різноманітна. Вона багатша і гнучкіша, ніж у підлітковому віці, нею легше керувати і контролювати. Зменшується вміст афективних реакцій, емоційне життя все ще інтенсивне, хоча стає менш бурхливим і більш стабільним. Вищі почуття досягають значного рівня розвитку, що спричинює цілу низку бажань: естетичних, інтелектуальних, соціально-моральних. Для старшокласників партнерське спілкування набуває високої значущості, тому особливо інтенсивно розвиваються емпатія, взаєморозуміння, духовне єднання і чутливість.

У юнацькому віці все більше виявляються індивідуально-типологічні особливості. Дозрівання темпераменту визначає його вплив на емоційне життя. Серед старшокласників можна виокремити екстравертні та інтровертні типи. Як відомо, екстраверти відкрито та виразно демонструють свої переживання, тоді як інтроверти є менш емоційними, і спостерігачеві важко визначити їхні внутрішні переживання.

У вольовій сфері рівень свідомого самоконтролю підвищується у зв'язку з бажанням відповідати вимогам групи. Проте водночас рівень самоконтролю залишається нестабільним і змінюється залежно від ситуації. У різних ситуаціях один і той самий учень може поводитися досить непередбачувано. У юнацтві бракує ще і вміння докладати систематичні зусилля при подоланні перешкод, що проявляється у слабкій силі волі, залежності від зовнішніх впливів, безвідповідальності, ненадійності та схильності легко й необґрунтовано злитися тощо. В умовах нервово-емоційного напруження у старшокласників значно знижується самоконтроль.

Самосприйняття старшокласників характеризується егоцентризмом, який відіграє позитивну роль. Він дає змогу молодим людям відкрити свій

унікальний внутрішній світ і співвіднести його із зовнішнім світом, сприяє усвідомленню свого місця в реальності та формуванню світогляду.

Формування особистісної ідентичності є найважливішим напрямом розвитку самосвідомості старшокласників, для яких властива загострена потреба переосмислення свого «Я». Успішний пошук свого «Я» призводить до самоприйняття особистості, а невдача – до самовідторгнення і самозаперечення [11, с. 398-399].

У ранньому юнацькому віці особистісна рефлексія (самопізнання особистістю себе як активного суб'єкта своєї життєдіяльності) поглиблюється і розширюється. Старшокласники дистанціюються від необхідності бути схожими на інших і намагаються зосередитися на прояві власних якостей та індивідуальності.

Психологи зазначають, що багато молодих людей сьогодні відчувають сильну невпевненість у собі, пов'язану з тривогою за майбутнє і пригніченістю власними обмеженнями на фоні численних матеріальних спокус. Приблизно в 17 років старшокласники переживають вікову кризу. Зазвичай вона протікає м'якше і спокійніше, ніж криза підліткового віку. На думку вітчизняних психологів, основна причина цієї кризи – труднощі самовизначення, особливо професійного. Тривога, розчарування і розпач виникають через те, що молоді люди не можуть знайти собі певну професію.

Хоча вважається, що юність – це один з найкращих періодів життя, психологічні дослідження показують, що багато молодих людей не задоволені своїм життям і страждають через сильну невпевненість у майбутньому, невизначеність життєвих сенсів [31, с. 239].

На жаль, ситуація в Україні лише поглиблює ці емоційні негаразди. Проте очевидно, що формування духовних цінностей набуває ще більшого значення у навчанні старшокласників.

1.4. Духовне становлення молоді в умовах війни

Війна внесла значні зміни в усі сфери життя українського суспільства, але особливо постраждали найвразливіші групи населення – підлітки та молодь. Варто зазначити, війна – це випробовування як для людей, так і для їхніх цінностей.

Юність – це критичний період розвитку особистості, протягом якого формуються ключові соціальні, емоційні та когнітивні навички. В умовах воєнного стану старшокласники стикаються із складнощами у соціалізації, що впливає на їхні майбутні взаємодії у суспільстві, та навчанні, що спричинює планування майбутньої професійної кар'єри.

Молоді люди, які пережили війну та травматичні події, зазнають значного стресу, що впливає на емоційний та психологічний стан. Порушення освітнього процесу, міграція, знищення інфраструктури та брак ресурсів також погіршують мотивацію молодих людей до навчання. Постійний стрес спричинює зниження уваги до отримання знань, руйнування соціальних зв'язків у вигляді втрати контактів із друзями і вчителями. Почуття ізоляції та самотності значно посилює психологічний дискомфорт.

Через війну у старшокласників страждає благополуччя, порушується відчуття безпеки та впевненості у майбутньому, підвищується роздратованість, збудливість, виникають відчуття гніву, відчаю, провини, з'являються проблеми з харчовою поведінкою, зі сном. Повномасштабне вторгнення спричинило зміни у ціннісній системі та світоглядів старшокласників [25, с. 43].

Духовні цінності старшокласників зараз проходять переоцінку, адже часто те, що було раніше важливим, відійшло на другий план і навпаки, деякі буденні речі стали більш важливими. Війна – це жахіття і ніхто не заперечує цю аксіому. Однак ми шукаємо інший бік цієї ситуації: народ виявив і виявляє стільки людяності, розуміння, згуртованості і відданості. Це називають парадоксом війни.

Надалі конструювання нової нації має відбуватися на традиційних духовних моральних та духовних цінностях, що закладені у нашій культурі. Війна змусила український народ продемонструвати всьому світові моральні та духовні цінності, які сповідуються в Україні, зокрема патріотизм, та загострила основні моральні та духовні цінності українців – свободу, вольність, гідність, доброту, любов і співчуття [1, с. 45].

В умовах війни духовність старшокласника перебуває у стані постійних змін, підживлюючись новими емоціями та переживаннями. Екстремальні обставини дають людині можливість проявити свої сильні сторони – як позитивні, так і негативні. Людина в умовах війни свідомо або несвідомо демонструє свою духовну сутність: доброзичливість чи жорстокість, порядність чи підступність, хоробрість чи боягузтво, працьовитість чи лень, вірність чи зрадливість. Зважаючи на це, педагог має спрямовувати старшокласників, спрямовуючи позитивні порухи душ.

Духовність молоді є одним з національних інтересів України. Зараз духовно-моральний розвиток старшокласників в умовах війни полягає в засвоєнні норм і правил поведінки, формуванні почуттів і переконань, розвитку умінь та навичок поведінки в суспільстві. Наразі вже помітні наслідки руйнування системи цінностей та стихійного духовного розвитку молоді. Саме тому відсутність цілеспрямованої діяльності для розвитку духовності старшокласників є загроза як для суспільства, так і держави.

Навчання має формувати духовний світ молоді та духовні орієнтири. У ході духовного виховання у молоді мають формуватися власні ідеали та чесноти. Війна спричинила зростання патріотизму та громадянської свідомості підлітків і старшокласників. У такому разі молодь хоче зростати духовно і морально, прагне найповнішого самовираження і розкриття своїх талантів [4, с. 213].

Важливим інструментом у війні стала українська мова. Це і зрозуміло, адже мова – це генетичний код нації, щит української ідентичності. Мова є призмою сприйняття світу і засобом самоідентифікації. Саме мова стає

основним інструментом сприйняття світу й віддзеркалення його у свідомості особи. Павлушенко О. вважає, що «концептуальна картина світу, створена емпіричним і чуттєвим досвідом носіїв мови, обов'язково вербалізується ними. Людина намагається всім об'єктам (реальним чи створеним її уявою) дати назви. Ці назви в процесі комунікації (якщо комунікатори користуються однією лінгвальною системою) спроможні викликати в слухача не тільки образи позначуваних ними денотатів, а й їхню оцінку, почуття, пов'язані з ними, ставлення до них. Когнітивно-емоційна інтерпретація індивідом певного фрагменту реальної дійсності, а також його вербальний знак, створений національною мовою, породжують у свідомості людини певний мовленнєво-мисленнєвий конструкт – концепт, який виступає репрезентантом фрагменту об'єктивно існуючого світу» [22, с. 452].

Саме тому на уроках української мови педагоги мають звертати увагу на систематичне та послідовне виховання духовно багатой особистості старшокласників, адже пізніше результати цієї роботи відграватимуть ключову роль у становленні нації після завершення воєнних дій [25, с. 46].

Отже, старшокласники переживають динамічні зміни у системі цінностей та життєвих орієнтирів. Умови війни диктують молоді нові патерни поведінки та взаємодії зі світом і соціумом. Школа та вчителі впливають на духовне становлення юнацтва і мають спрямовувати траєкторію виховання задля формування духовно багатой особистості. Виховання духовності допоможе молодим людям перебороти деструктивні тенденції у їхній свідомості і знайти внутрішню опору для подальшого життя.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО БАГАТОЇ ОСОБИСТОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Сучасний освітній процес спрямований на формування духовного світу учнів, утвердження духовних цінностей як основи у визначенні змісту освіти, формування цілісної гармонійної особистості.

Мовна освіта відіграє важливу роль у вихованні духовності в старшокласників, тому уроки української мови потребують методичного й методологічного наукового забезпечення й підготовки. Учитель-словесник має підібрати зміст, методи, прийоми, завдання, що відповідатимуть найновішим вимогам теорії та практики навчання.

З урахуванням цього навчання української мови в старшій школі має бути спрямоване на виховання учня як духовної, моральної, гуманної людини. Відповідно до окресленого принципу мовна освіта повинна сформувати особистість нової генерації – комунікативно компетентну, активну, енергійну, розум і душа, зовнішній вияв і внутрішній світ якої знаходяться в гармонії.

2.1. Лінгводидактичні засади формування духовно багатой особистості учнів

У 9 класі закінчується вивчення всіх розділів української мови, тому в старших класах навчання має узагальнювальний характер, а навчальний матеріал систематизовано за нормами сучасної української мови, оволодіння якими необхідні для формування мовної особистості учнів. У процесі вивчення мовних тем учителю-словеснику слід зосереджувати увагу на правилах комунікативно доцільного використання мовних одиниць всіх рівнів усно та на письмі, зокрема варто приділяти увагу труднощам слововживання, складним випадкам правопису, культурі поєднання слів на основі їх смислової сполучуваності тощо. Вивчення української мови в 10 та 11 класах має також сприяти виявленню інтересів і здібностей учнів, розвитку

орґдіяльнісних умінь, формуванню здатності до роботи в колективі, вихованню відповідальності та внутрішньої потреби до самонавчання і самовдосконалення [6, с. 14].

Методика формування духовно багатой особистості на уроках української мови спирається на цілий ряд закономірностей, врахування яких дає змогу ефективно організувати освітній процес. На сучасному етапі пріоритетними стає залежність змісту навчання української мови, форм, методів, засобів навчання від соціально-економічного розвитку соціуму, соціокультурних умов, у яких перебуває суб'єкт освітнього процесу; ефективність навчання залежить від професійності вчителя та соціально-психологічних, гігієнічних, матеріальних умов, у яких здійснюється освітній процес; результати навчання залежать від того, як ученй взаємодіє з іншими учасниками освітнього процесу і довкілля.

Зв'язок між закономірностями та метою освітнього процесу відображений у принципах навчання, тобто фундаментальних положень теорії та практики навчання. Науковці виокремлюють загальнодидактичні (використовуються під час навчання всіх шкільних предметів), лінгводидактичні (основні положення організації навчання мови, що ґрунтуються на загальнодидактичних принципах) та власне методичні (випливають з особливостей предмета) [32, с. 204-205].

На загальнодидактичних принципах (наочності, науковості, наступності й перспективності, систематичності й послідовності, доступності, історизму, емоційності навчання, свідомості, зв'язку теорії з практикою) базується компетентнісне навчання української мови, що має на меті виховання духовності старшокласників.

Окрім загальнодидактичних, виділяємо принципи, що увиразнюють сутність особистісно-орієнтованого, компетентнісного та діяльнісного підходів до навчання: життєвої доцільності й дієвості знань; активності особистості; індивідуалізації; мотиваційного забезпечення освітнього процесу; активізації пізнавальної діяльності учнів; текстоцентричний;

ціннісного орієнтування; співробітництва та взаємопідтримки; спрямування навчання на всебічний та гармонійний розвиток [6, с. 17]. На уроках української мови в старших класах вчителю-словеснику варто реалізовувати ці принципи задля виховання системи духовних цінностей та орієнтирів.

Принцип мотиваційного забезпечення освітнього процесу передбачає формування в учнів цілісної мотивації до опанування української мови та готовності до задоволення внутрішньої потреби у навчанні. Вчитель має культивувати позитивне ставлення до предмету, орієнтуючись на інтелект та емоції старшокласників, ознайомлювати з матеріалами так, щоб в учнів виникала необхідність у використанні отриманих знань.

Текстоцентричний принцип передбачає використання текстів на уроках української мови. Тексти можна використовувати для читання, переказу, вивчення лексики, визначення теми та головної думки, з'ясування стилістичних особливостей та композиційних елементів, організації групового, індивідуального лінгвістичного дослідження, самостійної роботи, виявлення й маркування певного мовного явища тощо.

Принцип ціннісного орієнтування спрямований на створення умов для формування ціннісних орієнтацій учнів та їхнього досвіду самостійного розв'язання пізнавальних, організаційних, комунікативних, моральних та інших проблем.

Реалізація принципу життєвої доцільності й дієвості знань передбачає формування у старшокласників уміння самостійно розв'язувати завдання на базисі соціального досвіду, зокрема й власного.

Принцип активізації пізнавальної діяльності учнів спрямований на підтримку їхнього активного мислення, пізнавальної самостійності та інтересів. На сучасних уроках української мови у старшій ланці педагог має орієнтуватися на практичні методи – ситуаційний, метод проєктів, вправи, діалогічної взаємодії, метод гри та ін. У ході такої роботи учні засвоюють мовний матеріал як інструмент думки.

Принцип спрямування навчання на всебічний і гармонійний розвиток відіграє неабияку роль у вихованні духовності молоді. Вчитель-словесник має активізувати проблему гармонії особистості з довкіллям, соціумом і собою.

Принцип співробітництва і взаємної підтримки передбачає залучення старшокласників до співпраці та взаємодопомоги всіх суб'єктів освітнього процесу, що підвищує результативність навчання.

Принцип активності особистості передбачає засвоєння відомостей старшокласниками через їхній суб'єктивний досвід. Учитель має звертати увагу не тільки на результати роботи учнів, а й на процесуальний бік досягнення знань, адже однакові результати можна отримати різними шляхами.

Принцип індивідуалізації полягає в створенні індивідуальної освітньої траєкторії для кожного учня з врахуванням світогляду, вподобань, схильностей, хобі тощо. Реалізуючи цей принцип в духовно-моральному вихованні, учитель української мови має відповідно підбирати дидактичний матеріал, теми для обговорення тощо.

Названі принципи можуть бути реалізовані під час вивчення різних розділів української мови в старшій школі та можуть сприяти формуванню духовно багатой особистості учнів [6, с. 27-28].

Ефективність та результативність сучасного уроку української мови в старшій школі залежить також і від правильно обраної системи методів і прийомів. Саме тому вчитель-словесник повинен мати у своєму арсеналі як традиційні, так й інноваційні методи навчання.

О. Біляєв тлумачить методи навчання як «упорядковані способи організованої діяльності вчителя й учнів, спрямовані на досягнення цілей освіти» [3, с. 74], а М. Пентилюк – як «способи, прийоми, методика дослідження мовних явищ. За допомогою цієї категорії реалізуються всі функції навчання: освітня, виховна, розвивальна, спонукальна, контрольно-корекційна та ін.» [32, с. 81]. Дослідники І. Кочан та М. Захлюпана метод навчання розглядають як «спосіб досягнення мети,

спосіб пізнання, упорядкована діяльність. ... упорядковані способи організованої діяльності вчителя й учнів, спрямовані на досягнення цілей освіти; комплекс навчальних засобів і прийомів, що сприяють виконанню певного завдання чи розв'язанню певної проблеми» [12, с. 156].

Зважаючи на наведені вище визначення, розуміємо метод навчання як спосіб організації взаємодії суб'єктів освітнього процесу, що має на меті досягнення дидактичної мети й очікуваного результату.

Кожен вчитель може варіювати методи навчання та розробляти індивідуальну технологію проведення навчального заняття. Вибір методів навчання зумовлюється темою уроку, контингентом учнівського колективу та конкретизується метою й цілями, враховує спроектовану навчально ситуацію, підпорядковується змісту уроку і діє відповідно до етапів уроку на запланований кінцевий результат.

Методи навчання передбачають сукупність прийомів. Метод і прийом є близькими, пов'язаними, але не тотожними поняттями. Прийоми – це елементи методів, конкретні дії вчителів та учнів, що сприяють досягненню поставленої мети.

Досі не існує єдиної класифікації методів, але палітра постійно поповнюється новими методами. Так, у лінгводидактиці методи визначають на основі таких класифікаторів:

- 1) «за джерелом здобуття знань (Є. Дмитровський, О. Текучов);
- 2) за способи взаємодії вчителя й учнів на уроці (О. Біляєв, С. Караман, В. Мельничайко, М. Пентилюк, Л. Рожило, М. Шкільник);
- 3) за специфікою роботи над розвитком мовлення (Л. Федоренко);
- 4) за способом взаємодії та рівнем пізнавальної діяльності учнів (К. Плиско);
- 5) за напрямом організації навчання (Т. Донченко);
- 6) на основі інтегративно-диференційованого підходу за різними розпізнавальними ознаками (О. Кучерук) та ін.» [16, с. 48].

У нашому дослідженні ми будемо спиратися на дослідження сучасних лінгводидактів (О. Кучерук, Т. Донченко, М. Пентилюк, І. Хом'яка та ін.) та виокремлюватимемо методи навчання за метою і компетентнісно-цільовим призначенням уроку (методи розвитку мовної, мовленнєвої, комунікативної компетентності) та за напрямом організації процесу навчання (методи мотивації, цілевизначення, засвоєння знань, формування вмінь і навичок, рефлексії). Проаналізуємо методи та прийоми, що є ключовими у структурі сучасного уроку української мови в старшій школі.

Методи мотивації є способами міжособистісної взаємодії учнів та вчителів на початку уроку, що забезпечують успіх в освітньому процесі, стимулюють активну співдіяльність. Мотивація повинна пронизувати всі етапи уроку, але вважаємо, що найважливіше сформувати цілісну початкову мотивацію. Окреслена категорія методів покликана сформувати пізнавальний інтерес засобами української мови, стимулювати формування комунікативної компетентності старшокласників та активну навчально-пізнавальну діяльність тощо.

До методів мотивації відносимо дидактичну гру, комунікативну ситуацію, обговорення епіграфа або гасла уроку, ігрову діяльність, роботу з ребусами, малюнками, демонстрацію мовленнєвих зразків, прочитання лінгвістичної казки, приклад з життєвого досвіду або художньої літератури, «навмисну помилку», «лінію горизонту» (підведення до уявної межі майбутньої самостійної діяльності), комунікативну ситуацію проблемного, пошукового, дослідного характеру, краєзнавчу інформація тощо [16, с. 51].

Методи цілевизначення імплементуються в структуру уроку задля осмисленого вибору учнями репродуктивних, пізнавальних та дослідницьких цілей навчання. До традиційних методів цілевизначення відносять бесіду, опитування, планування, синтез, аналіз. На окрему увагу заслуговує інноваційний метод «Дерево цілей» (П. Друкер). Як зазначає дослідниця І. А. Кучеренко, цей метод «передбачає систематизацію цілей і цільових завдань з метою їх декомпозиції. Декомпозиція цілей – це процес поділу,

конкретизації цілей на відповідні підцілі, цільові завдання, їх чітке формулювання і фіксація» [16, с. 52]. Старшокласники мають створити схему, де у вершині нотується одна або кілька цілей уроку, які розділяють на менші, більш досяжні завдання. Цей метод допомагає визначити цілі не тільки для одного уроку, а й перспективно визначає цілі наступного рівня. Цей метод може бути ефективним на уроках української мови в старших класах, де однією з цілей може бути формуванні духовності та конкретних ціннісних орієнтирів [15, с. 53].

Методи цілереалізації у лінгводидактиці співвідносять з методами навчання, які використовуються для формування предметних компетентностей і пов'язані з інтеріоризацією змісту мовної освіти. Вони спрямовані на розвиток у старшокласників мовної, мовленнєвої та комунікативної компетентностей як сукупності необхідних знань, умінь і навичок. Серед методів цілереалізації розглядають методи засвоєння знань та методи формування умінь і навичок, які О. А. Кучерук поділяє на пов'язані групи:

- 1) методи формування мовної компетентності;
- 2) методи формування мовленнєвої компетентності;
- 3) методи формування комунікативної компетентності.

Першу групу методів вчитель-словесник може впроваджувати в межах аспектних уроків української мови, тобто на уроках засвоєння знань, уроках формування умінь та навичок, уроках контролю, уроках повторення, узагальнення й систематизації, комбінованих уроках. Другу й третю групи методів варто імплементувати на уроках розвитку комунікативних умінь, уроках відтворення готового тексту; уроках створення власних висловлювань і частково застосовуються на аспектних уроках.

Методи засвоєння нових знань застосовуються з метою введення, вивчення, засвоєння, осмислення та усвідомлення нових теоретичних відомостей. У структурі сучасного уроку української мови в старшій школі загальними для опанування лінгвістичних знань є традиційні методи

навчання, але вчитель має орієнтувати учнів на самостійну, свідому, активну діяльність.

Слово вчителя відіграє важливу роль у системі методів. Педагоги віддають перевагу методу усного викладу матеріалу – розповіді, поясненню. Проте в структурі сучасного уроку української мови в старшій ланці, де відбувається активне формування духовності молоді, розповідь не може бути лише традиційною. Пропонуємо такі види розповіді:

1) доказова розповідь – це цілеспрямована подача навчального матеріалу, що передбачає аргументоване пояснення фактів, явищ, подій і може супроводжуватися аналізом прикладів, демонстрацією таблиць, схем, використанням технічних засобів;

2) проблемно-інформаційна розповідь – це розповідь, що має на меті виклад і пояснення певної інформації і по можливості вирішення наперед поставленого проблемного питання;

3) розповідь у формі діалогу полягає в тому, що учні беруть активну участь у процесі опанування нового програмового матеріалу. Це активність школярів має бути скеровано педагогом у певне русло, що веде до відкриття і засвоєння нових істин;

4) у ході полемічної розповіді новий лінгвістичний матеріал вивчається у форматі постановки дискусійних і проблематичних запитань та завдань, що будуть вирішені у дискусії. Важлива роль у полемічній розповіді відводиться педагогові, що має керувати процесом навчання, орієнтуватися у різних поглядах учнів, спрямовувати їх на правильні висновки, бути демократичним і справедливим;

5) особливість розповіді-візуалізації полягає в тому, що вчитель підсилює сказане наочністю – малюнками, графіками, схемами, відеослайдами тощо. Цей метод активізує засвоєння нового матеріалу, але вимагає від вчителя пошуку способів для реконструювання інформації та лінгвістичних матеріалів у візуальну форму;

6) при евристичній бесіді теоретичний матеріал вивчається під час активної розумової діяльності старшокласників, що мають відповідати на цілеспрямовано поставлені питання від вчителя. Задля досягнення очікуваного результату бесіда повинна мати покроковий характер: створення проблемно-дослідної ситуації; спонукання учнів до висловлювання думок, припущень, аргументів; пошук істини; корекція; формулювання коректного вирішення обговореної проблеми;

7) сократівська бесіда – це метод, у ході якого вчитель спонукає учнів дати покрову відповідь на сформульовані проблемні запитання з метою самостійного пошуку істини [16, с. 54-55].

Ще одним дієвим методом засвоєння знань є спостереження над мовою, коли учні цілеспрямовано осмислюють і засвоюють теоретичні матеріали шляхом знаходження, коментування лінгвістичних явищ, понять, фактів. Відомий педагог В. О. Сухомлинський зазначав: «Із спостережень не тільки здобувають знання, – у спостереженнях знання живуть, завдяки спостереженням вони, можна сказати, ідуть в обіг, застосовуються як інструменти праці. Якщо повторення – мати навчання, то спостереження – мати осмислювання й запам'ятовування знань» [38, с. 472]. І. Хом'як вважає, що важливою частиною спостереження є лінгвістичний експеримент, який «допомагає осмислити мовні явища, наближує учнів до самостійного розв'язання навчальних проблем» [40, с. 11].

До методів засвоєння нових знань також зараховують також порівняння, метод узагальнення, пояснення, показ фактів і явищ, роботи з підручником та ін.

Методи формування умінь і навичок націлені на вироблення в учнів здатності оперувати знаннями мовного, мовленнєвого та комунікативного змісту. У цій групі методів виокремлюють методи формування мовних, мовленнєвих, комунікативних умінь, які мають певні характерні особливості.

Методи формування мовних умінь і навичок імплементуються у структуру уроку для практичного засвоєння мовних теоретичних знань і

відпрацювання специфічної діяльності з лінгвістичними одиницями всіх рівнів. З цією метою в уроки української мови у старшій ланці можна впроваджувати такі методи і прийоми:

1) мовна вправа забезпечує тренування конкретних дій – групування, порівняння, визначення, аналізування, класифікація, редагування, конструювання, класифікування тощо;

2) мовний розбір передбачає виокремлення мовних одиниць у морфемах, лексемах, реченнях, надфразних єдностях, текстах, ідентифікація мовних одиниць, їх характеристика;

3) у ході моделювання мовних одиниць старшокласники повинні самостійно сконструювати мовні одиниці всіх рівнів;

4) диктант допомагає закріплювати навички і мають у своїй основі репродуктивну та продуктивну діяльність (вибрати орфограму, пунктограму тощо);

5) лінгвістична гра залучає учнів до вирішення проблемного завдання, у якому закодовані мовні одиниці різних рівнів (фонема, слова, фразеологізми, словосполучення, речення та ін.), їхні особливості тощо;

6) лінгвістичний експеримент ставить перед учнями завдання з добору та конструювання мовних засобів;

7) «групування», чи асоціативний куш, застосовується для встановлення асоціативних зв'язків і стимулює пошук зв'язків між мовними одиницями, поняттями, явищами. Цей прийом допомагає учням розвивати логіку, креативне мислення і пам'ять;

8) проблемний метод на уроках української мови залучає старшокласників до активного і самостійного пошуку шляхів та способів розв'язання проблемного завдання в межах спроектованої проблемної ситуації [16, с. 57].

Методи формування мовленнєвих умінь у старшокласників націлені на розвиток і вдосконалення вмінь сприймати, осмислювати та інтерпретувати вербальну інформацію, доцільно послуговуватися мовними

засобами і з їхньою допомогою правильно оформлювати власну думку в усній та письмовій формах. У групі цих методів виділяють методи, спрямовані на розвиток репродуктивних умінь, та методи, спрямовані на розвиток продуктивних умінь.

Методи, спрямовані на розвиток репродуктивних умінь, передбачають осмислення графічного чи звукового тексту в змістовому, логічному, лінгвістичному, композиційно-структурному та інших аспектах. Після прочитання чи прослуховування тексту учні мають виконати низку завдань: дати відповіді на питання до тексту, пройти тестування, знайти мовні одиниці в тексті, проаналізувати текст, скласти план, висловити власну думку, продовжити речення, підготувати переказ (творчий, частковий, творчий) тощо.

Методи, спрямовані на розвиток продуктивних умінь, націлені на розвиток у старшокласників умінь формулювати власні висловлювання у письмовій чи усній формі відповідно до ситуації спілкування. Для розвитку продуктивних умінь учитель може звертатися до таких методів та прийомів:

- 1) інтерактивний метод, що реалізується прийомом «Групування», допомагає знайти різнотипові зв'язки у текстах, висловлюваннях тощо;
- 2) сенкан – це прийом, що передбачає складання п'ятирядкового вірша для синтезу навчального матеріалу;
- 3) прийом «Мікрофон» дозволяє активізувати мовленнєву активність старшокласників для миттєвого реагування на поставлені завдання;
- 4) мозковий штурм задіює учнів до обговорення поставленої проблеми, пошуку істини та аргументів. Це дозволяє школярам проявити своє творче мислення, розвивати уяву та знаходити нестандартні рішення для різних комунікативних завдань, що сприяє особистісному розвитку молоді та формуванню креативності;
- 5) діалог як різновид методу бесіди має практичне комунікативне спрямування, адже учні повинні встановити, продовжити, завершити комунікативний акт, переконати чи спонукати співрозмовника, повідомити, з'ясувати чи уточнити інформацію тощо. У процесі роботи з діалогом в учнів

виробляються мовленнєва та комунікативна компетентності, збільшується досвід здійснювати інформаційну, комунікативну, пізнавальну, спонукальну, регулятивну, емоційно-експресивну функції спілкування. Діалогування у межах уроку української мови варто проводити як у парах, так і в малих групах;

6) метод проєктів у процесі формування духовно багатой особистості на уроках української мови відіграє важливу мотиваційну роль, розвиває мовну особистість учня, його комунікативні навички, креативність, залучає до пошукової роботи та експерименту, виховання відповідальності в учнів, дає змогу створити ситуацію успіху. Вчитель має сумлінно підготувати теми, які старшокласники обирають самостійно і готують у формі доповіді, публікації, буклету, презентації, відео тощо;

7) креативні методи передбачають підготовку власного мовленнєвого продукту на визначену тему з використанням всіх мовних засобів, якими вже володіють учні. Такі методи на уроках української мови розвивають креативні можливості учнів, вчать їх висловлювати власну думку, спираючись на їхні переконання та цінності. Креативні методи реалізуються через такі прийоми: програмування, експеримент, дослідження, заміщення, синтез, доповнення тощо [16, с. 59-60].

Суть методів формування комунікативної компетентності полягає в тому, що учні не просто відтворюють синтаксичні конструкції за зразком чи виконують традиційні мовленнєві завдання, а виражають свої думки і почуття у процесі живого мовлення.

Найбільш продуктивними методами формування комунікативних умінь на уроках української мови у старшій ланці є такі:

1) комунікативний метод передбачає занурення в ситуацію спілкування, коли перед учнями постане завдання вступити в діалог, спрогнозувати його перебіг, розвивати розмову і коректно її завершувати;

2) у ході виконання комунікативної вправи учні перебувають у спеціально створеній вчителем ситуації спілкування, що містить навчальні чи

дослідницькі завдання. На уроках у старшій школі можна виконувати такі типи комунікативних вправ: я / співрозмовник; я / аудиторія; я / адресат графічного тексту; автор графічного тексту / я; автор звукового тексту / я;

3) риторична вправа надзвичайна у старших класах, адже передбачає системний розвиток говоріння, читання, аудіювання, письма. Під час роботи над вправою учні розвивають навички підготовки до публічного виступу: обирають тему, визначають комунікативні цілі, добирають необхідну інформацію, вчаться створювати комунікативно доцільні та риторично змістовні тексти, використовувати стилістично доречні мовні засоби, аналізувати чужі тексти з точки зору риторичного змісту, мети й мовного оформлення, а також опановують усне мовлення для більш ефективного впливу на аудиторію чи співрозмовника;

4) ситуативна вправа передбачає роботу у спроектованій вчителем мовленнєвій ситуації, що спонукає учнів до розв'язання питань комунікативного, мовленнєвого та практично-діяльнісного характеру;

5) комунікативний тренінг сприяє формуванню міжособистісного навчально-пізнавального дискурсу, в межах якого учні можуть розвивати комунікативну компетентність. Як зазначає Л. Мамчур, старшокласники «вчаться аналізувати та прогнозувати поведінку співрозмовників, набувають умінь встановлення й підтримки контакту між учасниками спілкування, комунікативних умінь та навичок ефективного спілкування; розвивають уміння використовувати мовні одиниці у власних висловлюваннях, мовленнєві вміння їх планування, побудови, продукування і, в разі потреби, корекції» [19, с. 198];

6) дидактична гра (ділова, рольова, комунікативна, ситуативна, інтелектуальна) використовуються на уроках української мови для активізації комунікативної активності учнів у наближеному до реальності середовищі. Працюючи з дидактичної грою, старшокласники виконують різні комунікативні ролі, мислять креативно, вибудовують стратегію спілкування, вчаться захищати свою позицію та поважати позицію інших;

7) метод дискусій залучає учнів до обговорення підбраного спірного питання, що має практично-діяльнісне комунікативне спрямування. Старшокласники вчаться коректно висловлювати свою думку, підкріплюючи її аргументами;

8) метод-кейс, або метод аналізу комунікативних ситуацій, залучає учнів до характеристики, студіювання і застосування ситуацій спілкування з навчальною метою [16, с. 63-64].

У структурі сучасного уроку варто імплементувати **методи рефлексії**, що допомагають підсумувати суб'єкт-суб'єктну взаємодію педагога й учнів, виробити рефлексійні вміння, регулювати власну активність та траєкторію учіння. Основними методами рефлексії є рефлексійна бесіда (старшокласники мають продовжити незакінчені речення, наприклад, «Я дізнався, що...», «Я навчився...», «Мене здивувало, що...», «Мені сподобалося, що...», «Я зрозумів, що зможу...») та рефлексійна вправа (учні виконують складніші завдання у порівнянні із завданнями, що були поставлені на початку уроку).

Методи контролю виконують оцінну функцію. Зважаючи на форму перевірки засвоєння знань, виокремлюють індивідуальний та фронтальний контроль. Поряд із традиційними методами контролю (усне опитування, диктант, тест), на сучасному уроці української мови у старшому класі можна застосовувати клоуз-тест. Цей метод передбачає контроль засвоєння матеріалу у швидкому темпі. Клоуз-тест доречно застосовувати для актуалізації знань, перевірки домашньої роботи, підсумку уроку тощо [16, с. 65].

Сучасний урок повинен складатися не тільки з традиційних, але й з інноваційних методів. Солодюк Н. проаналізувала особливості інтерактивних методів на уроках української мови в старшій ланці і класифікувала їх на такі види:

1) колективно-групове навчання («мікрофон», «експрес-опитування» «мозковий штурм» тощо);

- 2) кооперативне навчання (робота в групах, у парах; «акваріум», діалог, «спільний проєкт», «карусель» тощо);
- 3) ситуативне моделювання (імітаційні ігри);
- 4) дискусійні питання (метод «зміни позицію», «ПРЕС», «дискусія, «займи позицію», «ток-шоу» тощо) [34, с. 8].

Для розбудови системи морально-етичних цінностей старшокласників вчителю-словеснику варто звернути увагу на **метод проєктів**. Це один з найефективніших способів формування умінь і навичок учнів, «який сприяє формуванню в них компетенцій орієнтуватися в інформаційному просторі; практично й творчо мислити; відчувати, формулювати і вербально репрезентувати проблему; самостійно активізувати свої знання в процесі виступу, тобто мислити публічно; прогнозувати результати мовленнєвої поведінки; знаходити вихід із тих чи тих ситуацій» [15, с. 28]. Для цього методу характерні інтегративність, інтерактивність, диференційність, особистісна зорієнтованість, універсальність, проблемність.

Метод проєктів допомагає сформувати учнівські компетенції у природному середовищі, організовуючи освітнє середовище для зростання багатогранної, самодостатньої, духовно багатой особистості через слово.

Н. І. Кухар зазначає, що для досягнення очікуваних результатів, варто дотримуватися таких вимог до використання проєктного методу:

- 1) «основою кожного проєкту є проблема, розв'язання якої передбачає застосування комплексу знань і дослідницьких методів (пошукового, зіставного);
- 2) значущість проєкту визначається прикладним характером одержаних результатів;
- 3) проєкт має бути зреалізований за певним алгоритмом;
- 4) самостійність і водночас творчий підхід до розв'язання завдань проєкту;
- 5) за потреби консультації, поради викладача» [15, с. 29].

На уроках української мови можна використовувати такі види проєктів: монопроєкти, міждисциплінарні проєкти; особистісні, групові (або парні); дослідні, творчі, ігрові, інформаційні, ознайомлювальні, прикладні; практично-орієнтувальні [26, с. 111].

Метод проєктів передбачає постановку проблеми, яку старшокласники мають розв'язати. Н. І. Кухар пропонує такий алгоритм роботи учнів: «визначення мети проєкту; побудова загальної концепції; формулювання конкретних завдань і прогнозування результатів; висунення перспективних припущень у прогнозуванні; добір і розподіл матеріалів; обговорення форми й змісту репрезентації проєкту» [15, с. 29]. Проєкти вчать учнів співпрацювати, висловлювати свої думки та поважати інших, розвивати емпатію та критичне мислення.

Пропонуємо орієнтовну тематику проєктів для старшокласників, які сприятимуть їхньому духовному розвитку та поглиблюватимуть їхні знання з української мови:

1) «Роль мови в духовному розвитку особистості» (учням варто дослідити те, як рідна мова впливає на формування духовних та моральних цінностей людини, розкрити роль української мови у розвитку національної свідомості, особливо на сучасному етапі);

2) «Українська мова як засіб єднання та ідентичності» (старшокласники мають розкрити роль мови як чинника, що об'єднує народ, зокрема у важкі часи; проаналізувати, як українська мова сприяє відчуттю національної приналежності та формуванню духовної єдності);

3) «Мовні традиції України як спадок духовної культури» (учні повинні дослідити українські традиції та обряди, пов'язані зі словом, мовою, фольклором (наприклад, колядки, щедрівки, весільні обряди), і їхнє значення у вихованні духовності);

4) «Сучасна українська пісня як засіб духовного виховання» (старшокласникам необхідно проаналізувати зміст сучасних українських

пісень, що спрямовані на виховання моральних цінностей, патріотизму, любові до України, а також створити власні вірші або пісні).

У технології сучасного уроку методи і прийоми виражаються у різноманітних формах роботи. Вчителю-словеснику варто поєднувати індивідуальну, парну і колективну роботи. Колективні форми навчають старшокласників працювати в команді, слухати та поважати інших, виховують відповідальність за результат. Парний формат роботи вчить спілкуватися, взаємодіяти, шукати компроміс. Індивідуальні вправи важливі для набуття досвіду самонавчання та саморозвитку [6, с. 29].

Отже, проаналізовані принципи і методи на уроках української мови у старшій ланці допомагають окреслити шлях від мотивації до очікуваного кінцевого результату. Визначений лінгводидактичний інструментарій можна застосовувати на уроках для формування духовно багатой особистості. Система методів і прийомів конкретного уроку має складатися з комплексу традиційних та інноваційних методів, що доречно підібрані для активного і міцного опанування програмового матеріалу, формування мовленнєвої, мовної та комунікативної компетентностей.

2.2. Формування духовно багатой особистості на уроках в старших класах

Вправа – це «один із найважливіших різновидів усної чи письмової роботи на уроках з української мови, основним завданням якого є презентація теоретичних знань на практиці, формування мовних і мовленнєвих умінь і навичок, перевірка якості засвоєння теорії» [14, с. 56]. Вправи класифікують:

- 1) за формою проведення (способом виконання) (усні, письмові);
- 2) за метою перевірки (навчальні, контрольні);
- 3) за місцем виконання (класні, домашні);
- 4) за дидактичною метою (підготовчі (пропедевтичні), вступні, тренувальні, завершальні);

5) за належністю до розділу мови (фонетичні, орфоепічні, лексичні, фразеологічні, лексикографічні, вправи з будови слова та словотвору, граматичні, морфологічні, синтаксичні, пунктуаційні, орфографічні, стилістичні) [14, с. 56-62].

Усі означені вправи можна імплементувати в процес формування духовно багатой особистості у 10-11 класах, тому пропонуємо зразки вправ і завдань з української мови, що працюватимуть не тільки на формування мовної, мовленнєвої, комунікативної компетентності, а й на формування духовності.

У 10 класі старшокласники мають систематизувати свої знання з лексикології, адже без широкого вокабуляру неможливо повноцінно сприймати інформацію та висловлювати власні думки. У структуру уроку варто внести вправи, у ході яких учні повинні прочитати текст (статтю, фрагмент інтерв'ю чи книги тощо), визначити лексичне значення слова, записати речення, вибравши з дужок потрібне слово, укласти словник, здійснити лексичний розбір слова, дібрати антоніми / синоніми до запропонованих слів тощо. Завдання на закріплення знань з лексикології можна доповнювати завдання до інших систем мови, наприклад, синтаксичні завдання. Такі вправи можна сконструювати на матеріалах, що матимуть позитивний вплив на формування духовності у старшокласників. На уроках української мови можна виконати такі вправи:

Вправа 1. Прочитайте фрагмент інтерв'ю з військовослужбовицею і поеткою Ярославою Черногуз. Проаналізуйте лексику, використану авторкою. Визначте синтаксичні особливості тексту. Які типи речень переважають? Яку роль відіграють вони у передачі інформації? Складіть план тексту.

Жити у боротьбі набагато прекрасніше, ніж у страху і покорі

Військові – дуже хороші кризові менеджери. Мати власну справу й бути командиром взводу – у чомусь схожі досвіди. В обох випадках розумієш, що від тебе залежить усе. Брати військових на роботу, коли вони

повертатимуться з армії, – великий бенефіт. Військові зможуть навчити розуміння складних реалій і власної відповідальності. Після воєнного досвіду дуже багато креативності.

Я вагалася, чи пропонувати видавництвам другу збірку. Фінальним аргументом стали бої під Кремінною. Ми пережили великі втрати, і я зрозуміла, що хочу, аби щось залишилося на згадку про нас із побратимами досвід. Щоб у разі чого ми не були просто цифрами у статистиці.

На визнання реагую рівно. Часом це навіть незручно. Прикро усвідомлювати, що я отримала додаткову популярність через тексти, написані про війну. Краще б їх не було.

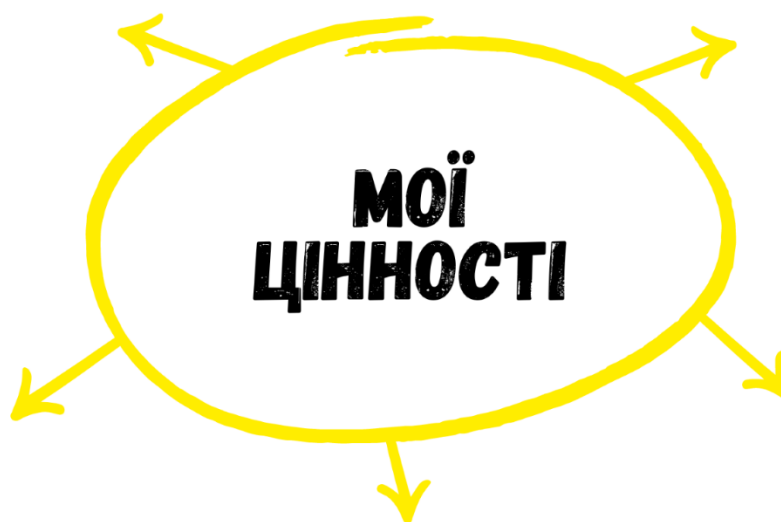
Найважливіша робота зараз – на передовій. Рано чи пізно я туди повернуся і дуже цього чекаю. На нас чекає життя у вічному колі оборони. Багато хто говорить, що війна і армія – не життя, життя існує поза ними. Але ні. Це також життя, просто інакше (Ярослава Черногуз, поетка та військовослужбовиця).

Вправа 2. Прочитайте речення. Поясніть їхнє лексичне значення. За потреби послуговуйтеся словниками. Перше речення запишіть та підкресліть члени речення.

Коли нарешті дрімота склепила дівчині очі, перед нею замиготіли картини успіху й щастя, породжені уявою, яку підохочували оптимістична удача та неабияка винахідливість (Джеймс Фенімор Купер). Так само, як кошовна скороминуца піна щастя над широким морем страждання, постають і всі твори мистецтва, в яких окрема людина-страдник підіймається так високо над своєю долею, що її щастя променіє, мов зірка, і всім, хто її бачить, вона здається вічною, здається втіленням їхньої власної мрії про щастя (Герман Гессе). Я певна, що саме такий побут привчив мене всотувати наче квітка всі радощі життя і мати від цього величезну насолоду (Джойс Кері). Правдиве і велике кохання зароджене відчуттям тісних меж відпущеного нам часу. І сей час воно осяює і освячує. Любов плоті відкриває нам иншу сутність, інший шлях, але дуже накоротко – як

спалах блискавиці (Мирослав Дочинець). Їржі дивився на неї в радісному подиві. Боже, скільки в ній вогню, скільки мужності, хоч її життя так знівечене! Йому стало соромно за власну млявість і байдужість; полум'яне завзяття цієї дивної, гарячково збудженої жінки передалось і йому, і він з несподіваною любов'ю й радістю подумав про свою працю. Адже сестра аж помолодшала, стала схожа на дівчину, розчервонілу, розхвильовану, подитячому наївну (Карел Чапек). Шахрай сміється не так, як чесна людина, облудник плаче не тими слізьми, якими плаче людина щира. Всяка нещирість – маска, і хоч як добре вона буде зроблена, але, придивившись уважно, її завжди можна відрізнити від справжнього обличчя (Александр Дюма).

Вправа 3. Складіть асоціативний куш на тему «Мої цінності». За потреби послуговуйтеся тлумачними словника. Під час презентації своєї роботи поясніть слова, що увійшли до асоціативного куща.

У 10 та 11 класах відведено важливе місце вивченню основ риторики, адже риторика – це не лише мистецтво красномовства, а й наука індивідуального використання мови в різних обставинах, мовленнєвого виховання особистості. Риторика розвиває культуру мислення, культуру мовлення, культуру поведінки, культуру спілкування, культуру виконавської майстерності. Тому дуже важливо пропонувати старшокласникам вправи на

створення діалогів, висловлення власної думки, обговорення тексту чи запропонованого питання. Такі завдання дають простір і для виховання духовно багаті особистості учнів, адже вивчення риторики підвищує показник культуру в країні. Пропонуємо такі завдання:

Вправа 4. Прочитайте тексти. Якою темою вони об'єднані? Які почуття викликала у вас ця інформація? Пригадайте імена відомих вам захисників і захисниць України. Визначте основну й другорядну інформацію. Поміркуйте, у яких комунікативних ситуації доцільно її використовувати.

I. На початку повномасштабного вторгнення 21-річний Євген Слюсаренко навчався на третьому курсі Київського університету імені Бориса Грінченка. Однак він залишив навчання, щоб приєднатися до добровольчого батальйону та брати участь в обороні Києва. Згодом Євген продовжив службу у складі спецзагону ЗСУ, захищаючи Україну від окупантів. 22 квітня 2022 року його автомобіль із трьома побратимами підірвався на протитанковій міні в Харківській області. У той день підрозділ Євгена виявив розташування ворожого угруповання, причетного до звірств у Бучі, та знищив значну частину окупантів (з мережі «Інтернет»).

II. Олег Сірий був майстром спорту України з гребного слалому та водного туризму, багаторазовим чемпіоном і призером національних змагань, а також учасником чемпіонатів Європи. Він впевнено катався на лижах і працював гірськолижним рятувальником. Звістка про початок повномасштабної війни 24 лютого 2022 року застала його в Карпатах. Повернувшись додому, Олег вирушив на фронт, щоб захистити свою родину й Україну від російських окупантів. На жаль, чергове завдання під Бахмутом стало для Олега фатальним. 11 травня 2023 року Олег загинув (з мережі «Інтернет»).

III. Яна Рихліцька, бойова лікарка 93-ї бригади «Холодний Яр», носила позивний «Яра», символічно пов'язаний із назвою її підрозділу. З початком повномасштабного вторгнення вона приєдналася до Збройних сил України та

працювала в стабілізаційному пункті Бахмута. 3 березня під час евакуації поранених її автомобіль потрапив під ворожий обстріл, внаслідок чого Яна загинула. Їй було лише 29 років. До війни вона працювала в харківській IT-компанії, проте за покликом серця пішла на фронт. Побратими згадують Яну як людину великих вчинків, сповнену добра й емпатії. Її батьки, відмовившись від допомоги, просять спрямувати підтримку на потреби ЗСУ, вшановуючи пам'ять своєї доньки (з мережі «Інтернет»).

Вправа 5. Підготуйте розповідь про захисника / захисницю, волонтера / волонтерку. Зверніть увагу на правильну вимову слів, рухи, жести, міміку, поставу, а також на гучність і силу голосу, темп, паузи тощо. Проведіть виступ у класі. Час для виступу – 3 хвилини. Під час виступу намагайтесь встановити контакт зі слухачами.

Вправа 6. Прочитайте мовчки фрагмент інтерв'ю з військовослужбовицею і поеткою Ярославою Черногуз. Назвіть ключові слова. Використовуючи їх, перекажіть докладно текст. Поясніть значення підкресленого слова. За потреби використовуйте тлумачний словник.

Для творчості потрібна самотність – на фронті її важко знайти. Тому не змогла написати прозовий текст на передовій. Поезія для мене – жанр видиху. Вірш стає гарнішим, коли написаний на емоції. Проза, навпаки, потребує дистанції і часу на осмислення. Творчий процес має бути в потоці натхнення. Якщо натхнення немає, краще позаймаюся чимось іншим. Натхнення для мене – розуміння важливої істини. Коли маєш це відчуття, текст вийде якісним.

Часто поштовхом до написання є естетичне єднання з дійсністю. Частину поезії зі збірки Dasein я писала на військовій базі поблизу Скадовська. Там абсолютно унікальний степ. Такий простір надихає і відкриває багато позарутинних речей. Інші вірші – жорстке переосмислення бойових дій, болю від втрати і смерті. Коли кожен день може стати останнім, це змінює оптику.

Той, хто хоче писати, має багато читати. Великою мірою наші тексти – діалог з іншими авторами. Бойовий досвід дозволяє впізнати багато нового у цих текстах. Інсайт із Кафки: війна дивним чином схожа на невиліковну хворобу, де армія – лікар, на якого сподівається вся родина.

Прийшло розуміння, що з твоїм тілом рухається кордон держави. Багато хто з військових відгороджується від нього, щоб не відчувати рівень відповідальності. Але я це ніколи не забуваю, особливо коли мусимо стояти не на житті, а на смерті (Ярослава Чорногуз, поетка та військовослужбовиця).

Старшокласники закріплюють свої знання з орфографії, адже незнання правил написання слів може негативно вплинути на спілкування між людьми, що порушує культуру писемного мовлення. Над вдосконаленням цих вмінь рекомендуємо працювати за допомогою вправ, які не тільки формують компетентного мовця, а й виховують духовну особистість, розвивають емпатію, розширюють світогляд учнів та виробляють систему цінностей, які сприятимуть гармонійному особистісному зростанню. Наприклад:

Вправа 7. Перепишіть речення, розкрийте дужки й правильно запишіть слова. Поясніть орфограми.

І. Наше покоління відкриває для себе, що історія не підкоряється соціальному оптимізму сучасної цивілізації і що організація людських спільнот та встановлення справедливості, свободи й миру є не тільки інтелектуальними досягненнями, а водночас духовними і моральними (Е. Фромм). Егоїсти не здатні любити інших, але водночас вони (не)спроможні любити й себе (Е. Фромм). Свобода слова – це основа прав людини, джерело гуманності і матір правди. Обмежити свободу слова означає роптати права людини, задушити гуманність і придушити правду (Лю Сяо Бо). Байдушність жорстока. А буває вона й дуже діяльною... Людське горе не може бути чужим! Щире співчуття обов'язково спровокує щедру й правильну дію (А. Зелінський).

II. Документальна хроніка «У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту» висвітлює події, пов'язані з обороною міжнародного аеропорту «Луганськ» і навколишніх населених пунктів (квітень – початок вересня 2014 року), а також події перед окупацією Луганська (з мережі «Інтернет»). Народе мій, крізь площі і майдани ти проростаєш міцно у віки! (Н. Данилюк). Поки на варті свободи такі, як і ти, ладні померти в (не)рівному лютому герці, буде міцніти народ і думками рости, хлопчику юний з кривавою раною в серці (Н. Данилюк). О рідна Мати-Україно, благословенна з матерів, клянемося тобі укліном життям і долею синів – у цій Аскольдовій могилі, де Володимирська гора, ми їх, померлих, хоронили, та воля наша не вмира! Вона здіймає гори-хвилі, як гнів ревучого Дніпра! (М. Щербак).

Радимо під час повторення розділу «Морфологія» давати старшокласникам вправи, що допомагатимуть пригадати мовний матеріал та матимуть позитивний вплив на становлення системи ціннісних орієнтирів. Наприклад:

Вправа 8. Запишіть речення. Підкресліть дієслова у формі умовного способу. Який комунікативний намір мовця вони передають?

Якби мені довелося заново прожити своє життя

Іншим разом я наважилася б на більшу кількість помилок.

Я б розслабилася. Я б розім'ялася. Я б поводитися легковажніше, ніж цього разу. Я б не сприймала все так серйозно. Я частіше б ризикувала. Частіше б подорожувала. Я б більше ходила в гори й плавала в річці. Я б їла більше морозива й менше квасолі.

Мабуть, у мене було б більше справжніх проблем, проте менше вигаданих. Я одна з тих, хто живе зважено й адекватно – щодня, щогодини.

Я мала в житті чудові моменти, але якби проживала його заново, то їх було б більше. Я б зробила все, щоб у моєму житті не було нічого, крім них. Тільки ці моменти. Один за одним, замість щоденних сподівань на те, що попереду в мене багато років.

Я одна з тих, хто й носа не поткне з дому без термометра, пляшки гарячої води, дощовика й парашута.

Якби мені довелося все повторити, я б брала в подорож менше речей.

Якби довелося прожити своє життя заново, то я б ходила босоніж з ранньої весни й до пізньої осені.

Я б частіше танцювала. Я б частіше каталася на каруселях. Я б частіше збирала ромашки (За Надін Стейр, 85 років).

Вправа 9. Прочитайте текст. Пригадайте особливості особових закінчень дієслів. Прочитайте речення. Усно визначте всі дієслівні форми. Виділені дієслова запишіть у формі I та II особи однини і множини теперішнього або майбутнього часу.

*Зазвичай ви не **знаєте**, хто ці люди. Вони можуть **жити** по сусідству з вами, **їздити** в громадському транспорті чи бути випускниками вашої школи. І ніхто навіть не здогадується, що он та маленька студентка вчора під «градами» супроводжувала чергову передачу на «нульовий кілометр». А ось цей молодий чоловік зміг **забезпечити** необхідним бригаду бійців. Часто нам не відомо, що багато хто з них **відмовився** від своєї мрії заради майбутнього нашої країни. Внесок цих людей важко визначити. Вони не очікують спеціальних нагород, бо **роблять** добру справу за покликом серця. Ми повинні знати цих людей і **плекати** глибоку повагу до них і вдячність, бо кожний із них – це вже історія, сучасна історія України (з мережі «Інтернет»).*

Вправа 10. Прочитайте текст вголос, вживаючи числівники в потрібній відмінковій формі. Оберіть два числівники й повністю провідмініняйте їх.

На що насправді людина витрачає своє життя?

Середня тривалість життя людини, наприклад, американця у 2014 році, становила 78,6 років. Чи замислювались ви, як ми проводимо цей час?

Почнемо зі сну – невід’ємної складової життя. Ми проводимо у ньому близько третини свого часу, що становить приблизно 25 років.

На роботі людина проводить не набагато менше часу. Середньостатистичний американець витрачає на працю 10,3 року свого життя. Це 40 годин щотижня з 20 до 65 років. Водночас успішні люди, що завжди прагнуть досягти більшого, працюють значно більше.

Не меншу частину часу займають розваги. Телевізор – основний «пожирач» вільного часу. Йому присвячують 9,1 року. Це 2,8 години щодня.

Готування їжі займає 2,5 року, а її споживання – 3,66 року. Щодня ми витрачаємо на прийом їжі близько години, що за все життя перетворюється на десятки тонн з'їдених продуктів.

Ми сміємося приблизно 290 000 разів за життя, що дорівнює близько 10 разів на день.

За життя людина проходить 177 000 км, що дорівнює чотирьом подорожам навколо Землі. Уявляєте? І це лише пішохідні кроки!

Більшість часу – 90% – ми проводимо у приміщенні. Це близько 71 року зі всього життя.

За ніч ми бачимо від 4 до 6 снів, що за рік становить близько 2 000. Проте 80% з них ми забуваємо.

За життя ми випиваємо майже 12 000 чашок кави та 21 кг чаю.

Читання – ще одна важлива, хоча й не дуже популярна звичка. Людина витрачає на читання менше години на день, здебільшого це розважальні статті. За життя це складає лише 2 роки і 91 день.

Життя складається з тисяч моментів, які разом утворюють велику картину нашого існування. Лише від нас залежить, чи будуть ці моменти насиченими, радісними та наповненими сенсом (з мережі «Інтернет»).

Вправа 11. Робота в парах. Прочитавши та обміркувавши статтю на тему «На що насправді людина насправді витрачає своє життя?», у парах підготуйте діалог. У ньому розкрийте одне з питань.

1. Матеріальне чи духовне: що насправді важливо для людини?

2. Як ви бачите баланс між матеріальним та духовним у вашому житті?

Що для вас важливіше і чому?

3. Як ми використовуємо свій час? Моральний аспект вибору.
4. Чи варті наші життя тих цифр? Роздуми над сучасним способом життя.
5. Як часто ви виділяєте час для духовного спілкування з близькими або друзями? Яким чином це впливає на ваші стосунки та духовний розвиток?
6. Чи є у вас особливі місця або середовища, де ви відчуваєте духовний підйом? Як часто ви їх відвідуєте?
7. Скільки часу ви присвячуєте допомозі іншим людям або тваринам на тиждень? Як ці дії впливають на ваше внутрішнє самопочуття?

Синтаксис є центром граматики, в якому виявляється функціональна значущість мовних одиниць та їхня участь у досягненні комунікативної мети. У старшій школі учні мають виконувати синтаксично-публіцистичні завдання, у ході чого школярі здобувають уміння правильно розставляти розділові знаки, знаходити пунктуаційні помилки, робити пунктуаційний розбір речень, укладати речення з розділовими знаками, які опрацьовуються тощо. Вчителю-словеснику варто готувати для учнів синтаксичні вправи, що базуються на текстах та реченнях, що вироблятимуть особисту систему цінностей старшокласників. Наприклад:

Вправа 12. Запишіть текст, вживаючи розділові знаки. Визначте синтаксичну функцію однорідних членів речення.

Слово – найтонше доторкання до сердець, воно може стати і ніжною запашиною квіткою і живою водою що повертає віру в добро і гострим ножем і розжареним залізом і брудом. Мудре і добре слово дає радість нерозумне і зле необдумане і нетактовне – приносить біду. Словом можна вбити й оживити поранити і вилікувати посіяти тривогу і безнадію й одухотворити розсіяти сумнів і засмутити викликати усмішку і сльозу породити віру в людину і заронити зневіру надихнути на працю і скувати сили душі... Зле невдале нетактовне, просто кажучи, нерозумне слово може образити приголомшити людину (В. Сухомлинський).

Вправа 13. Поставте розділові знаки в тексті.

Великі командні гравці не мають надмірного самолюбства скромність єдиний найважливіший і найбільш незамінний атрибут командного гравця енергійні люди завжди прагнуть більшого зробити більше справ узяти на себе більше відповідальності їх ніколи не потрібно підштовхувати бути кмітливим означає спілкуватися з іншими, керуючись здоровим глуздом, кмітливі люди розуміють ситуацію уміють найбільш ефективно підтримувати стосунки з іншими (За П. Ленсіоні).

Вправа 14. Спишіть текст. Поставте пропущені розділові знаки. Продовжте думку, яку висловив автор. Підкресліть сполучники й сполучні слова.

Сімейне життя не буває і не може бути суцільним святом. Дуже часто воно нагадує бурхливу річку яка несе свої води з першоджерельного верхів'я до гирла й на тій течії є тихі плеса й чорторії. Треба вміти триматися на річці свого життя й стійко переносити не лише радість а й горе і біду впливати з круговерті на тихі сонячні плеса сушити весла на зеленому березі й знову в путь... У цьому мудрість сімейного життя. Підозри, ревності ніколи й нікому не приносили радості. Бо що таке ревності? Одні кажуть що це егоїзм інші твердять що це вада обмеженого розуму треті доводять нібито в ревностях одна частка любові і дев'яносто дев'ять самолюбства. Ревниві схожі на одержимих людей які завдають зла й болю собі й ближньому своєму. На жаль у хвилини гніву люди чомусь забувають про це і втрачають самовладання (За І. Цюпою).

Вправа 15. Знайдіть і випишіть з текстів складні речення. Поясніть розділові знаки в них.

І. Здавна люди замислювалися над питанням людської краси. Про це свідчать зображені на малюнках прадавніх стін фігури чоловіків і жінок, сповнених динамізму й фізичної сили. Ідеалом у творчості античних авторів і в науці, і в мистецтві є людина досконала фізично й духовно. Аристотель висловлював думку про те, що здоров'ям є досконала тілесність. Започатковану Платоном ідею гармонії фізичного й духовного в людині

підтримав Марк Аврелій, який стверджував, що здоров'я й краса залежать від взаємин із природою. Цицерон убачав у гармонії насамперед правильне співвідношення душевних станів, а Гіппократ – внутрішню врівноваженість душі й тіла. Ці погляди стали ґрунтом для глибокого осмислення естетичних основ здоров'я, відображеного в трактатах арабського лікаря Авіценни (За В. Винником).

II. В Україні з давніх-давен цінували моральну красу людини, а це, насамперед, доброта, щирість, безкорисливість, незлобливість, духовність. Дітям прищеплювали пошану до старших, любов до батьків, відданість родині, патріотизм. Твори української літератури відображають тогочасні поняття про духовну й фізичну красу людини. У сучасному світі красивою вважають насамперед людину, яка дотримується здорового способу життя, має спортивну статуру, доглянуте волосся, ясні очі, доброзичливий погляд. Зазвичай така людина життєрадісна, з нею приємно спілкуватися. Отже, краса людини – це сукупність моральних і фізичних якостей, що викликають позитивні емоції (За Т. Бойченко).

Вправа 16. Уявіть ситуацію: ви берете участь у дискусії на тему «Що є ознакою морально красивої людини?». Підготуйте виступ, у якому сформулюйте тезу й обґрунтування її. Зверніть увагу на інтонування розповіді.

Вправа 17. Прочитайте текст. Назвіть ускладнені речення в тексті. Випишіть речення з відокремленими членами речення. Знайдіть речення з відокремленими прикладками.

Навчися бачити довкола все живе й радіти йому – бадилині, дереву, птиці, тварині, землі, небу. Вдивляйся в них добрими очима і з уважним серцем – і відкриються тобі такі знання, яких не знайдеш у книжках. І побачиши у них себе – упокореного й оновленого.

Візьми за звичай бодай декілька хвилин усякої пори постояти босоніж на землі. Шукай нагоди побути біля води, яка зніме втому, промиє думку. З нею, водою, треба говорити, бо й вона говорить до тебе. Щоранку добре

облитися водою. Спочатку гарячою – розігріти приспану кров. Потім холодною – загартувати жили і нерви, розбудити серце. Водночас проси: «Змий з мене все гріховне, хворобливе, помисливе й лукаве. Дай мені силу, здоров'я і спокій».

Пий чисту воду, де тільки не повернешся, не чекаючи спраги. То перші ліки. Куди мене доля не вела, я найперше шукав криницю, джерело. Не пий солодкої і солоної (мінеральної) вод із пляшок. Перша роз'їсть печінку, друга замурує судини.

Солі цурайся. Є три найбільші білі шкоди для людини: сіль, цукор і білий хліб... У земних плодах, особливо в зеленіні, досить солі й солоду. А мед уживай радо, натщесерце з водою. І побачиш, що голова твоя буде світлою, а тіло легким.

Усе, що росте в твоєму саду, – тобі на здоров'я й поживу. Кожне зело, виплекане твоєю рукою, удвічі поживніше, ніж куплене. Я радію їм, як дітям. І вони це чують. Рослинка вгадує, що нам бракує (За М. Дочинцем).

Твір – це «різновид письмової роботи з розвитку мовлення, який полягає в самостійному викладі почуттів, думок, суджень» [14, с. 67]. Цей вид роботи є одним із найскладніших, адже учні мають чітко, логічно і грамотно висловлювати свої думки, продемонструвати свої мовні знання, продемонструвати загальний розвиток, свою начитаність, ерудованість, здатність мислити, аналізувати, синтезувати, порівнювати.

Твори класифікують за:

- 1) за метою проведення (навчальний, контрольний);
- 2) за місцем виконання (класний, домашній);
- 3) за формою викладу (усний, письмовий);
- 4) за обсягом (докладний, твір-мініатюра);
- 5) за джерелом отримання фактичного матеріалу розрізняють (твір за власним спостереженням, твір на матеріалі життєвого досвіду, твір за матеріалами художніх творів, за твором мистецтва (картиною, скульптурою, пам'яткою архітектури та ін.);

б) за способом викладу думки (вір-розповідь, вір-опис, вір-роздум).

Пропонуємо теми творів для 10-11 класів, що допоможуть старшокласникам розвинути критичне мислення, емпатію, почуття відповідальності та сформувати власну систему цінностей:

- 1) «Добро і зло в сучасному світі: чи здатна людина залишатися гуманною?»;
- 2) «Свобода і відповідальність: як знайти баланс?»;
- 3) «Толерантність і повага: чи можемо ми жити в гармонії, попри відмінності?»;
- 4) «Що таке щастя? Чи можна його знайти в матеріальних благах?»;
- 5) «Сенс життя: чи є він у кожного з нас?»;
- 6) «Людина і природа: як зберегти гармонію?»;
- 7) «Наші герої: хто вони і чим нас надихають?»;
- 8) «Що таке любов і чи можемо ми жити без неї?»;
- 9) «Справедливість: чи завжди вона перемагає?»;
- 10) «Милосердя: чи є місце співчуттю в сучасному світі?».

Диктант – це форма роботи, що допомагає виробити в учнів міцні орфографічні та пунктуаційні уміння, суть якого полягає у прямому відтворенні почутого або побаченого тексту, окремих речень, словосполучень чи слів [14, с. 70].

Пропонуємо кілька текстів диктантів для старшокласників, що мають виховний потенціал.

Текст 1

Коли ви кажете «я щасливий», який саме тип щастя ви відчуваєте? Той тип щастя, коли «сонечко світить, і сьогодні такий чудовий день», чи «моя команда щойно перемогла», чи це щастя типу «мої медичні аналізи у нормі»?

Часто ми не дуже чітко уявляємо чи навіть не певні того, що саме відчуваємо. Наприклад, з вами сталося щось таке, що змусило подумати:

«Щось я кепсько почувуюся». Кепсько – це не емоція, але слово може бути найточнішим для зображення ваших почуттів у цей конкретний момент.

Дібрати точне слово чи слова, аби пояснити свої почуття, – справа не завжди проста й однозначна. І хоч би що ви мали на увазі, кажучи про себе «я щасливий» у намаганні передати свої почуття, для когось це слово може означати дещо інше. І хоча для більшості людей слово «щастя» означає щось веселе, жваве й життєрадісне, комусь воно говорить радше про спокій та безтурботність, тобто про відсутність стресу. Для таких людей щастя має інше значення – це щось спокійне і тихе.

Здатність визначати емоції й давати їм точнішу назву допоможе вам легше їх розуміти, передбачати та керувати почуттями й поведінкою – як своїми, так і інших людей (Дж. Хессон, 183 слова).

Текст 2

Якось професор коледжу попросив студентів зі свого курсу соціології піти в нетрі Балтимора, щоб зібрати інформацію про життя двохсот хлопчиків і дати оцінку їхньому майбутньому. У кожному випадку студенти писали: «Він не має жодного шансу». Через двадцять п'ять років інший професор соціології натрапив на це дослідження. Він попросив студентів продовжити проект і дізнатися, що сталося з цими хлопчиками. Студенти виявили, що, за винятком 20 осіб, які виїхали або померли, 176 зі 180 молодих людей досягли непересічного успіху в адвокатурі, лікарській справі та бізнесі.

Професора це вразило, і він вирішив дослідити той феномен. На щастя, ці чоловіки мешкали неподалік, тож він мав змогу запитати кожного: «Чим би ви пояснили свій успіх?» Усі вони зворушено відповідали: «Це завдяки вчительці».

Учителька досі була жива. Він знайшов і запитав стареньку, але жваву жіночку про її магічну формулу, яка допомогла хлопцям вибратися з нетрів і досягти успіху.

Очі вчительки спалахнули, а на губах заграла м'яка усмішка.

– Усе дуже просто, – відповіла вона. – Я любила цих хлопчиків (Ерік Баттерворт, 160 слів).

Текст 3

Сміливість. Це не означає – не боятися. Бути сміливим – означає робити щось попри свій страх. Страх та сміливість ідуть рука об руку. Щоразу, проявляючи сміливість, ви долаєте страх. Щоби подолати страх, вам потрібна сміливість. Сміливість – це сила перед лицем страху.

Коли нам страшно щось робити, це тому, що ми передчуваємо, що може статися щось неприємне. Але ж часто буває, що уникання страхів здатне зробити їх іще сильнішими й страшнішими; ви можете витратити більше часу та енергії, уникаючи того, чого боїтеся, ніж визнавши свої страхи та розібравшись із ними. Існує сміливість щось зробити і сказати та сміливість щось відчувати – сум, заздрість, розчарування, гнів тощо. Коли ви здатні прийняти ці страхи, дайте їм повідомити вам про те, до чого треба підготуватися, а потім пропрацюйте їх і залиште позаду.

Люди, які викликають у нас найбільший захват, зовсім не безстрашні. Вони сміливі; добре вміють прислухатися до страху й проходити крізь свій страх. Вони мають сміливість відстоювати свої погляди, чинять так, як підказують їхні переконання, попри свої страхи, а особливо попри заперечення чи незадоволення інших людей.

Ви можете чинити так само. Ви здатні на прояв сміливості – тієї короткої миті, поворотного моменту в житті, коли ви наважуєтеся на дію, – і вчиняти згідно зі своїми переконаннями, поглядами, інстинктами та намірами, і робити те, що вважаєте за потрібне і правильне (Дж. Хессон, 211 слів).

Текст 4

Доброта й співчутливість – дві найпозитивніші якості емоційного інтелекту. Кожна з них ґрунтується на уважності та чуйності – тобто на осмисленому усвідомленні і повазі до почуттів та життєвих обставин інших людей.

Бути добрим і чуйним – це означає не замикатися в своїх інтересах і приділяти час та увагу міркуванням над тим, що можуть відчувати інші люди, а також бути уважним і помічати, де і як ваша поведінка може мати позитивний вплив. Ви навіть берете собі за правило розшукувати можливості бути для когось корисним; вмикаєте розум та серце, щоби бути чуйним і не баритися з дією; виказати людям доброзичливість.

І хоча доброта та чуйність не очікують ані нагороди, ані визнання, бути уважним і щось робити на користь іншим – це може найпозитивніше відбитись на благополуччі як іншої людини, так і на вашому особистому. Думуючи, чим і як допомогти іншій людині, ви бачите світ її очима. Це може допомогти вам розвинути в собі емпатію (Дж. Хессон, 148 слів).

Текст 5

Вас наділять тілом. Ви можете любити його або ненавидіти, але воно буде вашим на весь період перебування тут.

Вам доведеться постійно вчитися. Вас зараховано в безперервну неформальну школу під назвою Життя. Щодня в цій школі ви матимете змогу вчитися. Інколи вам подобатимуться життєві уроки, але часом вони здаватимуться недоцільними чи дурними.

Немає помилок, є лише досвід. Розвиток – це процес проб і помилок, експериментування. Невдалі експерименти – така сама частина цього процесу, як і ті, що увінчалися успіхом.

Урок повторюється, аж поки ви його засвоїте. Нові знання подаватимуться вам у різній формі, аж поки ви їх засвоїте. А засвоївши, ви перейдете до подальшого уроку.

Уроки ніколи не припиняються. На кожному життєвому етапі на вас чекатимуть нові уроки. Вік живи – вік учись.

«Там» не краще, ніж «тут». Коли ваше «там» стає «тут», то з'являється ще одне «там», яке знову здається кращим за ваше «тут».

Інші – це ваше відображення. Ви не можете любити чи ненавидіти щось в іншій людині, коли воно не віддзеркалює того, що ви любите чи ненавидите в собі.

Лише від вас залежить те, що ви зробите зі своїм життям. Ви маєте всі потрібні інструменти та ресурси. Як ви їх використаєте, залежить тільки від вас. Вибір за вами.

Шукайте відповідей усередині себе. Відповіді на питання, що їх ставить Життя, ховаються всередині вас. Усе, що вам слід робити, – дивитися, слухати й довіряти.

Ви це все забудете (Шері Картер-Скотт, 223 слова).

Текст 6

Те, що на Заході називають любов'ю, – здебільшого почуття, а не сила. Це почуття може бути чудовим, навіть екстатичним, але є багато речей, притаманних любові й нехарактерних для почуттів.

Якщо сполучити любов і дух, їхній силі підвладне все. Любов, сила й дух стають одним цілим.

Людство не знає духовного вчителя, який не був би посланцем любові. Сила їхнього послання завжди неймовірна: воно змінює світ. Ми не приймаємо сили, яку дарує нам любов, і тому відвертаємося від нашого божественного єства.

Любов – це дух. Дух – це Я.

«Я» і дух – це те саме. Дух не всередині вас, адже ви – це і є дух. Ваші очі бачать, бо ваш дух усьому свідок. Ви думаєте, бо ваш дух знає все.

Ви кохаєте іншу людину, бо ваш дух – це безмежне кохання.

Відродити духовні виміри любові означає відмовитися від уявлення про обмеженість «я» з його обмеженою здатністю любити й повернутися до «я» з безмірною здатністю любити. Ваше справжнє «я» складається з чистої усвідомленості, чистої творчості, чистого духу. Його бачення любові вільне від спогадів чи образів минулого. За кожною ілюзією приховано джерело любові, поле чистого потенціалу.

Щоб дати життя дереву, потрібне насіння, а ваш духовний потенціал – то і є насіння, з якого росте ваша любов. Побачивши себе очима любові, ви починаєте так само дивитися на інших (Діпак Чопра, 208 слів).

2.3. Формування духовно багатой особистості в позаурочній роботі

У процесі формування духовно багатой особистості вчитель-словесник має звернути увагу на організацію позаурочної та виховної роботи з учнями страшної школи. Мета позакласних занять з української мови – підвищити інтерес школярів до навчальної дисципліни, виховати любові до мови, поглибити профільні знання, зміцнити мовні уміння та навички, сформувати патріотизм, відповідальність, доброчесність, справедливість, толерантність, розвивати моральні цінності та духовну глибину.

Позаурочна робота має базуватися на такій системі принципів: індивідуалізації навчання, науковості, наочності, активності і свідомості, систематичності й послідовності, доступності, міцності, емоційності, творчості, зв'язку теорії з практикою, зв'язку навчання із життям.

У лінгводидактиці виділяють систематичну та епізодичну форми позакласної роботи з української мови. Систематичний характер мають форми позакласної роботи, які проводять періодично, у визначений час, із певним інтервалом. Епізодичні форми, тобто заходи, мають разовий характер, несистематичні, часто зумовлені конкретною подією.

Для формування системи духовно-моральних орієнтирів у позакласній діяльності вчитель української мови може задіювати такі форми роботи:

1) **мовний гурток** є однією з найпродуктивніших форм позакласної роботи. План роботи гуртка має складати педагог. Умови гурткової роботи: систематичність, постійний склад учнів, індивідуалізація процесу навчання, добровільна участь, пошуковість, самостійність. Тематика і напрям роботи

гуртка може мати широкий спектр й охоплювати кілька мовознавчих та моральних проблем;

2) обговорення різних духовно-моральних питань можна інтегрувати у **виховну годину**. Пропонуємо теми виховних годин, що націлені на духовно-моральне виховання: *«Свобода і відповідальність: дві сторони однієї медалі»*; *«Толерантність і повага: ключ до взаєморозуміння»*; *«Чесність і довіра: фундамент міцних стосунків»*; *«Емпатія: бачити світ очима іншого»*; *«Любов і ненависть: дві сили, що рухають світом»*; *«Шлях до себе: самопізнання і саморозвиток»*; *«Мистецтво як шлях до душі: музика, література, живопис»*; *«Природа і людина: гармонія чи конфлікт?»*; *«Булінг: як сказати “ні”?»*; *«Волонтерство: віддавати, щоб отримувати»*; *«Міжкультурний діалог: розуміння і повага»*; *«Громадянська позиція: як впливати на зміни?»*;

3) для вдосконалення мовних і мовленнєвих умінь старшокласників можна проводити **тиждень української мови**. Це захід епізодичної масової позакласної роботи, який триває визначений час (сім днів). Проведення такого заходу передбачає тривалу роботу: виготовлення стіннівок, різноманітні конкурсні завдання, мовні вечори, оформлення кабінету української мови. Завдання також можна націлити на виховання духовності за допомогою форм роботи та дидактичних матеріалів;

4) продуктивною формою позакласної роботи є **мовний вечір (ранок)**. Змістове наповнення таких заходів визначається тематикою свята і може бути пов'язане з конкретною подією. У план вечора можна внести доповіді й повідомлення учнів, виразне читання поетичних і прозових творів, ігри, вікторини, презентації, сценки за мотивами художніх творів, виставки літератури та творчої діяльності учнів. Такі заходи вимагають активної діяльності учнів та позитивно впливають на мовну і мовленнєву компетентності;

5) **мовна вікторина** – це пізнавальна гра, що містить елемент змагання. Така форма позаурочної роботи може стати частиною **свята мови**.

Старшокласники мають виконати низку завдань творчого характеру, зміст і складність яких повинні бути високими, щоб учні показали глибоке знання предмета. У фіналі проведення вікторин визначають і нагороджують переможців;

6) популярною формою позаурочної роботи для поглибленого вивчення дисципліни є **факультатив**, який є сходиною від засвоєння предмета до вивчення науки. Крім факультативів, можна запропонувати школярам курси за вибором для доповнення навчальних предметів, які належать до профільної підготовки;

7) для формування духовності старшокласників можна проводити тематичні **лінгвістичні тренінги**, адже така форма позаурочної роботи є дієвим засобом формування готовності мовної високоморальної особистості. Тренінг є ефективним для розвитку готовності до комунікації, сприяє поглибленню й застосуванню знань учнів. Важливо в ході проведення такого заходу досягти емоційного комфорту і розвивати навички позитивного соціального контакту [14, с. 75-78].

Пропонуємо конспект проведення виховної години на тему «Відповідальність та наслідки» для 10-11 класів.

ПЛАН-КОНСПЕКТ ВИХОВНОГО ЗАХОДУ

ТЕМА: «ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА НАСЛІДКИ»

Мета: допомогти учням краще зрозуміти поняття «відповідальність» та «наслідки»; розвивати уяву, критичне мислення та аналітичні здібності; виховувати почуття відповідальності за свої вчинки; обговорити питання відповідальності за свої вчинки та правопорушення; підвищувати рівень духовності старшокласників.

Завдання заходу:

1) поглибити розуміння сутності морально-етичних понять «відповідальність» та «наслідки»;

2) розвинути почуття відповідальності за свої вчинки, слова, дії, навчання, здоров'я тощо;

3) формування ціннісного ставлення до власного життя, життя інших людей, суспільства тощо;

4) формування готовності до моральних вчинків на засадах чесності, справедливості, доброзичливості, милосердя, взаємодопомоги, поваги, толерантності;

5) сформулювати прагнення до самовдосконалення в здобутті знань, навчанні новим навичкам, самодисципліні.

Форма проведення: етична бесіда.

Обладнання і наочність: дошка звичайна, мультимедійна дошка для перегляду відео.

Використані джерела інформації для підготовки заходу:

4)Відповідальність як феномен. <https://kmbs.ua/ua/article/vidpovidalnist-yak-fenomen> (Дата звернення: 23.08.2024)

5)Розвиток відповідальності у молодших школярів: ігри, вправи та поради. <https://naurok.com.ua/post/rozvitok-vidpovidalnosti-u-molodshih-shkolyariv-igri-vpravi-ta-poradi> (Дата звернення: 23.08.2024)

Рекомендовані учням джерела інформації: Які фільми подивитися на канікулах: ділимося добіркою від Світлани Ройз. <https://nus.org.ua/news/yaki-filmy-podyvytysya-na-kanikulah-dilymosya-dobirkoyu-vid-svitlany-rojz/>

Попередня підготовка: пошук інформації, планування, залучення до проведення заходу.

ХІД ВИХОВНОГО ЗАХОДУ

I. Вступна частина.

Вступне слово. Доброго дня, учні! Сьогодні ми з вами поговоримо на дуже важливу тему – відповідальність та наслідки.

Актуалізація теми заходу. Відкритий мікрофон (діти передають один одному мікрофон).

Що таке «відповідальність»? (Відповідальність – це свідоме ставлення особи до своїх вчинків, слів, дій та їхніх наслідків. Це готовність відповідати за свої помилки та приймати на себе зобов'язання.)

За що ми можемо нести відповідальність? (За свої вчинки: Ми відповідальні за те, що робимо, і за те, як наші дії впливають на інших людей. За свої слова: Ми відповідальні за те, що говоримо, і за те, як наші слова впливають на інших людей. За свої дії: Ми відповідальні за те, що робимо, і за те, які наслідки мають наші дії. За свої зобов'язання: Ми відповідальні за те, щоб виконувати свої обіцянки. За своїх близьких: Ми можемо нести відповідальність за своїх близьких людей, членів сім'ї або друзів.)

Що таке «наслідки»? (Наслідки – це те, що відбувається в результаті наших вчинків, слів, дій. Наслідки можуть бути позитивними або негативними.)

Як наші вчинки впливають на наслідки? (Наші вчинки можуть мати прямі та непрямі наслідки. Наші вчинки можуть мати довгострокові наслідки. Важливо пам'ятати, що наші вчинки завжди мають наслідки. Ми повинні завжди думати про те, як наші дії вплинуть на інших людей і на світ навколо нас.)

II. Основна частина

Мозковий штурм.

Тепер пропоную вам, учні, скласти список можливих наслідків (як позитивних, так і негативних) для різних вчинків:

Ситуації:

1) не зробити домашнє завдання (очікувані відповіді: серед наслідків – погані оцінки, критика з боку вчителів та батьків, нерозуміння теми, відставання від однокласників, недопуск до контрольної роботи);

2) посваритися з другом (очікувані відповіді: серед наслідків – образа та розчарування друга, втрата дружби, почуття провини, самотність, погана репутація);

3) допомогти незнайомцю (очікувані відповіді: серед наслідків – вдячність незнайомця, почуття гордості та задоволення, зростання самооцінки, можливість отримати допомогу в майбутньому, зробити світ кращим);

4) запізнитися на урок (очікувані відповіді: серед наслідків – зауваження від вчителя, погане враження, пропуск важливої інформації, відставання від однокласників);

5) не сказати правду (очікувані відповіді: серед наслідків – втрата довіри, почуття провини, сором, конфлікти з близькими, покарання);

6) не прибрати в кімнаті (очікувані відповіді: серед наслідків – бруд та безлад, невдоволення близьких, почуття сорому, ризик захворіти, проблеми з вихованням);

7) займатися спортом (очікувані відповіді: серед наслідків – здоров'я, сила та витривалість, гарне самопочуття, підвищення самооцінки, досягнення успіхів);

8) не економити воду (очікувані відповіді: серед наслідків – витрата цінного ресурсу, збільшення плати за воду, шкода для довкілля);

9) допомагати батькам (очікувані відповіді: серед наслідків – вдячність батьків, покращення стосунків, почуття гордості, вміння дбати про інших).

Вправа «Вибір»: запропонувати учням різні ситуації, де їм потрібно зробити вибір. Після того, як учні зроблять свій вибір, обговорити з ними можливі наслідки кожного з них.

Ситуації:

1) ти йдеш додому зі школи і бачиш, що група дітей кидає каміння в собаку. Що ти робиш?

2) ти знайшов на вулиці гаманець з грошима. Що ти робиш?

3) ти спізнюєшся на урок, тому що ти довго грав у комп'ютер. Що ти робиш?

4) ти знаєш, що твій друг списує на іспиті. Що ти робиш?

5) ти обіцяв допомогти мамі з прибиранням, але тобі хочеться піти гуляти з друзями. Що ти робиш?

Перегляд відео та обговорення.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДО І ПІСЛЯ 18 РОКІВ | УСЕ, ЩО ТРЕБА ЗНАТИ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПІДЛІТКІВ (https://youtu.be/-FXPM8hWkHI?si=r_pbR01k5ybWHqzp).

ПРАВА ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ | УСЕ, ЩО ТРЕБА ЗНАТИ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПІДЛІТКІВ В УКРАЇНІ (<https://youtu.be/PjfMHuZ7bVw?si=VLWNd-ITeFIMcg5s>).

ОБОВ'ЯЗКИ У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ | УСЕ, ЩО ТРЕБА ЗНАТИ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПІДЛІТКІВ В УКРАЇНІ (<https://youtu.be/IUEwxN0b-aI?si=7tSxh90R9HCovDeS>)

Обговорення.

До якого віку діти не несуть відповідальності за заподіяну шкоду?

До 6 років

До 12 років

До 14 років

До 16 років

Які міри адміністративної відповідальності можуть бути застосовані до підлітка 17 років? Оберіть усі правильні відповіді.

Публічне вибачення

Ув'язнення

Адміністративне стягнення (штраф)

Арешт

Починаючи з якого віку людина може законно придбати слабоалкогольні напої?

У будь-якому віці

З 14 років

З 16 років

З 18 років

У яких ситуаціях батьків підлітка (до 16 років) можуть притягнути до адміністративної відповідальності? Оберіть усі правильні відповіді.

Безквитковий проїзд у громадському транспорті

Ні в яких

Жебракування на вулиці

Куріння в парку

III. Заклучна частина.

Складання пам'ятки «Як стати більш відповідальним?»

Тепер пропоную вам колективно скласти пам'ятку «Як стати більш відповідальним?»

Очікувані відповіді: потрібно думати про наслідки своїх вчинків, вчитися на своїх помилках, бути чесними та справедливими, тримати свої обіцянки, бути уважними до інших людей тощо.

Підсумок заходу.

Дорогі діти! Сьогодні ми з вами провели дуже важливий і цікавий захід, який був присвячений темі «Відповідальність та наслідки». Ми з вами багато говорили про те, що таке відповідальність, чому вона важлива, і які можуть бути наслідки невідповідальних вчинків.

Я дуже рада, що ви всі були активними учасниками заходу, уважно слухали, ділились своїми думками та міркуваннями. Це говорить про те, що вам небайдужа ця тема, і ви прагнете стати більш відповідальними людьми.

Хочу підвести підсумки нашого заходу:

Відповідальність – це не просто слово, це важлива риса, яка робить нас людьми.

Відповідальність за свої вчинки – це бути готовим відповідати за свої дії, розуміти їхні можливі наслідки.

Навчитися бути відповідальним – це вміти ставити перед собою цілі, планувати свої дії, нести відповідальність за свої слова та вчинки.

Пам'ятайте: відповідальність – це шлях до успіху; будьте відповідальними за свої вчинки! Відповідальність – це те, що робить нас людьми!

Дякую вам за увагу!

Я вірю, що ви будете використовувати знання, отримані на цьому заході, у своєму житті. Будьте відповідальними людьми, і тоді ваше життя буде щасливим і успішним!

Рефлексія.

Що нового ви дізналися про відповідальність та наслідки?

Як ви можете використовувати ці знання у своєму житті?

Як ви можете стати більш відповідальною людиною?

Завдання (виконується за власним бажанням). Переглянути фільм/фільми про відповідальність та наслідки зі списку (список взято з ресурсу «НУШ»): «День “Так”», «Родинний обмін», «Чумова п'ятниця», «Із 13 в 30», «Знову 17», «День бабака», «Великий», мультфільм «Я – панда», мультфільм «Відважна». Враження від фільмів варто обговорити на наступній етичній бесіді з класом.

ВИСНОВКИ

Навчальна дисципліна «Українська мова» є засобом розвитку та соціалізації здобувачів освіти, їхнього становлення як особистості та громадянина України. У старших класах вивчення української мови сприяє формуванню не тільки предметних компетентностей, а й духовного світу, ціннісних орієнтирів та уявлень.

Україна переживає національне відродження, що актуалізувало потребу духовного розвитку і формування духовно багатой особистості. Виховання дітей і молоді, формування в них системи цінностей і духовних пріоритетів є головним завданням закладів освіти, а впровадження системи духовно-морального виховання, що базується на загальнолюдських і національних цінностях, є важливим соціальним замовленням суспільства і запорукою розбудови сучасної держави на засадничих ідеях європейської демократії.

Духовність – це властивість високорозвиненої людської свідомості, сутність якої виявляється в турботі про загальне благо, прагненні до творчого самовираження, утвердженні вищих моральних принципів і краси в усьому – в образі людини, поведінці, вчинках, мистецтві, побуті, родинних стосунках, культурі спілкування, гуманізмі, співчутті, терпимості, щедрості, безкорисливості, великодушності, працелюбності, відповідальності, чесності, самоконтролі, любові до ближнього і всього світу. Духовність стає результатом витворення гармонії між людською душею і буттям, мікрокосмом і макрокосмом, прагненням особистості до високоморальної поведінки в сім'ї, суспільстві, державі, світі відповідно до загальнолюдських і національних цінностей та ідеалів.

Формування духовності у старшокласників – це виховання високих моральних запитів, переконань, орієнтацій, що сприяють соціальній активності особистості, формуванню моральної спрямованості психічної діяльності, моральності мотивації, інтересів, поглядів, думок і переконань. У цьому процесі важливу роль відіграє вивчення української мови.

Юнацький вік – це особливий етап у розвитку внутрішнього світу і самосвідомості, коли відбувається перехід від залежного дитинства до незалежного дорослого життя, формування соціальних ролей і цінностей. Проте війна внесла значні зміни в усі сфери життя українських підлітків, які зараз стикаються із складнощами у соціалізації та навчанні. У старшокласників страждає благополуччя, порушується відчуття безпеки та впевненості у майбутньому, підвищується роздратованість, збудливість, виникають відчуття гніву, відчаю, провини, з'являються проблеми з харчовою поведінкою, зі сном. Повномасштабне вторгнення спричинило зміни у ціннісній системі та світоглядів старшокласників.

Важливим інструментом у війні стала українська мова. Це і зрозуміло, адже мова – це генетичний код нації, щит української ідентичності. Саме тому на уроках української мови педагоги мають звертати увагу на систематичне та послідовне виховання духовно багатой особистості старшокласників, адже пізніше результати цієї роботи відіграватимуть ключову роль у становленні нації після завершення воєнних дій.

Вивчення української мови у старшій ланці базується на особистісно-орієнтованому, діяльнісному та компетентнісному підходах, що сприяють виявленню та розвитку інтересів і здібностей учнів, формуванню здатності до роботи в колективі й індивідуально, розбудові системи цінностей та духовному становленню особистості.

Методичний інструментарій сучасного уроку української мови спирається на загальнодидактичні принципи наочності, науковості, наступності й перспективності, систематичності й послідовності, доступності, історизму, емоційності навчання, свідомості, зв'язку теорії з практикою та принципи мотиваційного забезпечення освітнього процесу, ціннісного орієнтування, життєвої доцільності й дієвості знань, активізації пізнавальної діяльності учнів, спрямування навчання на всебічний та гармонійний розвиток, співробітництва та взаємопідтримки, активності особистості, індивідуалізації. Названі принципи можуть бути реалізовані під час вивчення

різних розділів української мови в старшій школі та сприятимуть формуванню духовно багатой особистості учнів.

Ефективність та результативність сучасного уроку української мови в старшій школі залежить також і від правильно обраної системи методів і прийомів. Саме тому вчитель-словесник повинен мати у своєму арсеналі як традиційні, так й інноваційні методи навчання. Досі не існує єдиної класифікації методів, проте в нашому дослідженні ми виокремлюватимемо методи навчання за метою і компетентнісно-цільовим призначенням уроку (методи розвитку мовної, мовленнєвої, комунікативної компетентності) та за напрямом організації процесу навчання (методи мотивації, цілевизначення, засвоєння знань, формування вмінь і навичок, рефлексії). Кожен вчитель розробляє індивідуальну технологію проведення навчального заняття.

Вправи є ключовим видом роботи на уроках української мови. Вони мають не тільки формувати мовні і мовленнєві уміння і навички, а й виховувати духовно багату особистість. Для становлення духовних та інтелектуальних характеристик учнів пропонуємо такі види вправ з української мови: лексичний розбір слова; словникова робота, що передбачає опрацювання лексичного матеріалу за різними типами словників; підбір антонімів / синонімів до запропонованих слів; створення діалогів; висловлення власної думки; обговорення тексту чи запропонованого питання; знаходження і виправлення пунктуаційних помилок; пунктуаційний розбір речень; доповнення чи складання речень; написання творів чи диктантів тощо.

Для формування духовно багатой особистості варто звернути увагу на організацію позаурочної та виховної роботи для старшокласників. Для цього пропонуємо такі форми позаурочної роботи: виховна година, мовний гурток, тиждень української мови, мовний вечір або ранок, вікторина, свято мови, факультатив, курси за вибором, лінгвістичні тренінги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрущенко Т. І. Війна: духовно-естетичні та моральні цінності – утвердження чи перегляд. *Повоєнна Україна і Світ: філософський, правовий та гуманітарний дискурси*. 2023. Ч. 44 (4-6). С. 45-48.
2. Бех І. Д. Духовний розвиток особистості: поступ у незвідане. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 1. С. 5-27.
3. Біляєв О. Лінгводидактика української мови : навч.-метод. посібник. Київ : Генеза, 2005. 180 с.
4. Ваколя З., Лисенко С., Костюшко Г. Формування морально-патріотичного виховання молоді в умовах війни. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. № 1 (61). С. 213-217.
5. Верховна рада України. *Закон України «Про освіту»*. 2017. URL: [з:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text) (дата звернення: 01.08.2024).
6. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Концепція навчання української мови учнів старшої школи / за заг. ред. д-ра пед. наук Н. Б. Голуб. Київ : Педагогічна думка, 2019. 56 с.
7. Голуб Н. Підходи до навчання української мови в основній школі. URL: <http://lib.iitta.gov.ua> (дата звернення: 01.08.2024).
8. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
9. Гриньова М. В., Губарь О. Г., Формування мовленнєвої компетентності молодших підлітків в інклюзивному навчальному середовищі основної школи (перехідному етапі НУШ) : навч. метод. посіб. Полтава : Астроя, 2021. 273 с.
10. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (6–11 класи): затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 23. 11. 2011. № 1392. Київ. 471 с.
11. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.

12. Захлюпана Н. М., Кочан І. М. Словник-довідник з методики викладання української мови. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 250 с.
13. Іваницька Н. Л. Сучасні тенденції розвитку мовної освіти в Україні. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія. 2015. № 44. С. 24-28.
14. Костів О., Сколоздра-Шепітко О. Методика викладання української мови : навч.-метод. посібник. Львів, 2018. 202 с.
15. Кухар Н. Метод проектів – важливий засіб формування мовної компетентності під час вивчення дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство)*. 2018. Вип. 26. С. 27-33.
16. Кучеренко І. А., Пентиліук М. І. Теорія і технологія сучасного уроку української мови : навч.-метод. посібник. Херсон : МОН України, Уманський державний пед. ун-т імені Павла Тичини, 2022. 362 с.
17. Кучеренко І. Теоретичні і методичні засади сучасного уроку української мови в основній школі : монографія. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. 410 с.
18. Максименко С. Д. Поняття особистості у психології. *Психологія і особистість*. 2016. № 1. С. 11-17.
19. Мамчур Л. І. Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи : монографія. Умань : Видавець «Сочінський», 2012. 449 с.
20. Нова українська школа. Міністерство освіти і науки України. 2016, 36 с.
21. Омельчук С. А. Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу : теорія і практика : монографія. Київ : Генеза, 2014. 368 с.

22. Павлушенко О. Концепт «Україна» в індивідуально-авторських картинах світу Т. Шевченка й В. Стуса. *Молодий вчений*. 2019. № 2(2). С. 451-455.

23. Пентилюк М. І. Теорія і практика навчання української мови в середній та вищій школі в умовах стандартизації сучасної освіти : звіт про науково-дослідну роботу. Херсон, 2022. 159 с.

24. Пентилюк М. І., Окуневич Т. Г., Мунтян С. В. Сучасні підходи до навчання української мови майбутніх учителів-словесників у контексті ідей нової української школи. *Стратегічні напрями розвитку сучасної української лінгводидактики* : монографія / за ред. Е. Палихати, О. Петришиної. Тернопіль : Підручники і посібники, 2021. С. 43-56.

25. Підліток в умовах війни: психосоціальні аспекти, гендерні виміри та стратегії адаптації : монографія / Т. Щербан, Т. Ямчук, М. Долинай та ін.; за заг. ред. д. психол. н. Т. Щербан. Мукачево : РВВ МДУ, 2024. 171 с.

26. Пометун О. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. Київ : А.С.К., 2005. 192 с.

27. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII : станом на 01 січня 2024 р. URL: https://urst.com.ua/act/pro_osvitu (дата звернення: 10.07.2024).

28. Програма Українська мова. Для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. 10–11 класи / Н. Голуб, О. Котусенко, О. Горошкіна, В. Новосьолова та ін.: затв. Наказом Міністерства освіти і науки України від 07. 06. 2017 № 804. 42 с. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya10-11-klasiv> (дата звернення: 22.07.2024).

29. Рускуліс Л. В. Методична система формування лінгвістичної компетентності майбутніх учителів української мови у процесі вивчення мовознавчих дисциплін : монографія. Миколаїв : ФОП Швець В. М., 2018. 420 с.

30. Савчин М. В. Виміри духовного збагачення сучасної психології. *Психологія і суспільство*. 2011. № 4. С. 52-71.
31. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія. Навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
32. Словник-довідник з української лінгводидактики : навчальний посібник / Кол. авторів за ред. М. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2015. 320 с.
33. Сова О. О. Компетентнісний підхід та його реалізація в навчанні української мови і літератури. *Педагогічний пошук*. 2022. № 3. С. 52-54.
34. Солодюк Н. Особливості функціонування інтерактивних методів на уроках української мови в старших класах. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 4. С. 5-10.
35. Столяренко О., Столяренко О., Московчук О. Екологічна парадигма виховання суб'єктивних ціннісних ставлень учнів у руслі глобальних гуманістичних тенденцій. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія : педагогіка і психологія*. Випуск №73, 2023. С. 38-43.
36. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. Київ : «К.І.С.», 2003. 296 с.
37. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. В. О. Сухомлинський. *Вибрані твори : в 5 т.* Київ, 1976. Т. 1. С. 209-400.
38. Сухомлинський В. Сто порад учителям. Вибрані твори в 5-ти томах. Київ : Радянська школа, 1976. Т. 2. 661 с.
39. Хамська Н., Полянська К., Ковальчук Ю. Патріотичне виховання студентської молоді в умовах воєнного стану. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2023. С. 56-62.
40. Хом'як І. Внутрішня організація уроків мови. *Українська мова і література в школі*. 2014. № 2. С. 8-12.
41. Шевченко Г. Освіта та духовне виховання людини. *Витоки педагогічної майстерності. Серія «Педагогічні науки»*. Полтава, 2014. Випуск № 13. С. 8-12.

42. Щербань П. Формування духовної культури особистості. *Рідна школа*. 1999. № 7-8. С. 23-29., 25 с.

43. Щербина С. М. Духовний розвиток та формування духовної культури особистості – найважливіші завдання сучасної освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2016. Вип. 50. С. 283-291.